

Hamidiye Kâğıt Fabrikası Hamidiye Paper Factory

*Fatih Damlibağ**

Özet

Son dönem Osmanlı Devleti'ndeki sanayileşme süreci, güçlü Avrupa rekabeti tarafından teste tabi tutulmuştur. Avrupa ülkeleri ile olan ticaret anlaşmaları, Osmanlı Devleti'ne sanayi gelişimi için uygulanabilecek sınırlı sayıda politika aracı vermektedir. Bu anlaşmalar Osmanlı Devleti'nin, gümrük vergisi oranlarını tek başına yükseltmesini yasaklamaktaydı. Bu özel iktisadi şartların çerçevesinde, Hamidiye Kâğıt Fabrikasının kuruluş ve işleyişi bu makalenin ana konusudur. Bu fabrika Osmanlı Devleti'nde kurulan son kâğıt fabrikasıdır. Fabrikanın kurucusu Serkurena Osman Bey olup, aslında onun ilk fikri bir matbaa kurmaktır. Fakat neredeyse bütün kâğıdın Avrupa'dan ithali, böyle bir girişimin sürdürülmesinin önünde önemli bir güçtür. Bu yüzden öncelikli hedef olarak kendisine, modern bir kâğıt fabrikası kurmayı seçmiştir. Bu amaçla devletle yapılan görüşmeler neticesinde; yeni fabrikanın kuruluşuyla ilgili, hak ve sorumlulukları gösteren imtiyaz mukavelenamesi imzalanmıştır. Takip eden aşama, sermaye birikimi için bir şirket kurulması olmuştur. Fabrikanın inşa süreci, yedi yıla yaklaşan oldukça uzun bir süre almıştır. 1893 yılında fabrika üretime geçmiştir. Bu fabrikaya Osmanlı Devleti rekabet gücü kazandırabilmek için, resmi kurumlar aracılığıyla talep desteği sağlamıştır. Fakat makine parkını kuran şirketle yaşanan anlaşmazlıklar, fabrikanın 6-7 aydan fazla çalışmasını engellemiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası uzun süre atıl kalan fabrikayı, İngiliz ortak Edwin Pears yeniden açmak istemiştir. Fabrikanın sorunlu finansal yapısı ve bazı vergi problemleri yüzünden, Osmanlı yetkilileri ile olan müzakereler iki yıldan fazla bir süre almıştır. Sonunda anlaşma sağlansa da, Edwin Pears'ın fabrikayı canlandırma çabası başarısız olmuştur. Patlak veren I. Dünya Savaşı ki, İngiltere rakip taraftaydı, fabrikanın sonunu hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: kâğıt fabrikası, talep desteği, imtiyaz mukavelenamesi, vergi sorunları, Serkurena Osman Bey, Edwin Pears.

Abstract

The process of industrialization in late Ottoman State was tested by the strong European competition. The trade agreements with European

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü;
E-mail: fdamlibag@gumushane.edu.tr.

countries restricted the policy instruments to implement industrial development. These agreements prohibited that the Ottoman State could not raise the custom duty rates on its own. The present article studies the establishment and function of Hamidiye Paper Factory within the framework of this specific economic situation. This factory was the lastly founded paper factory of Ottoman State. Serkurena Osman Bey was the founder of the factory; his initial intention was to set up, a printing press. But there was a great difficulty in front of this venture, because nearly all paper imported from Europe. For this reason, he gave priority to found a modern paper factory. At the end of the interviews with state for this aim, privilege contract was signed which showed rights and responsibilities to found a new factory. Next step became the establishment of a company to accumulate capital. Construction process of the factory lasted approximately seven years. The factory started its operation in 1893. The Ottoman State gave demand support from state offices to this factory, in order to gain competition power. However, the factory was able to operate only 6-7 months, because of experienced disputes with company of machine supplier. After the proclamation of the Second Constitutional Era, English partner Edwin Pears wanted to reopen long time closed factory. His negotiations with the Ottoman authorities took more than two years, due to the problematic financial state of the factory and some taxation problems. Although the consent was finally achieved, Edwin Pears' intention to revive the factory failed. The outbreak of World War I, in which England involved in the opponent camp, prepared the end of the factory.

Keywords: paper factory, demand support, privilege contract, tax problems, Serkurena Osman Bey, Edwin Pears.

Giriş

M.Ö. 4000 yıllarında Mısırlılar, Nil kenarlarında yetişen papirüs bitkisinden kâğıt benzeri bir yazı malzemesi üretmeyi başardılar. Batı dillerinde kâğıt karşılığı olarak kullanılan paper, papier ve papel kelimeleri papirüsten türemiştir. Papirüs sonrası rağbet gören ikinci yazı malzemesi, çoğunlukla koyun veya keçi derisinden imal edilen parşömen olmuştur. Üretimi ilk defa Bergama'da başlayan bu malzeme için, öncelikle derinin üzerindeki kıl ve yünler kazınırdı. Daha sonra birkaç gün kireçli suda bekletilen deri, sünger taşı ile cila verilerek yazılacak hale getirilirdi. Günümüzdeki kâğıdın icadıysa, ilk defa Çinliler tarafından gerçekleştirilmiştir. Çinli Tsai Lun'un kâğıdın mucidi olduğu tarih, milattan sonra 105 yıldır.¹

Kâğıt imali bilgisinin Çin'in tekelinden çıkışıysa, 751 yılında Çinliler ile Arapların arasında gerçekleşen Talas Savaşı sonrası olmuştur. Bu savaşta esir düşen Çinli kâğıtçılar, Semerkant'ta kurulan imalathanede Araplara kâğıtçılık sanatını öğretmişlerdir. Araplar Çinlilerden aldıkları kâğıtçılık sanatını, daha da geliştirip iletmişlerdir. Ortaçağda Şam'da üretilen kâğıtlar, Avrupa'da aranan

¹ Osman Ersoy, "Kâğıt", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s.163.

ürünlerdi. Avrupa'daysa kâğıt imalatı ilk defa İtalya'nın Fabriano şehrinde başlamıştır. Bu dönemde kâğıtçılık için kullanılan hammadde, doğrudan doğruya pamuk veya kendir elyafıydı. Bu mümkün olmazsa, kullanılmış paçavra halindeki kumaş parçaları hammadde olarak kullanılıyordu.²

İtalya'dan sonra sırasıyla Fransa, Almanya, İngiltere ve en son Amerika'da kâğıt üretimi başlamıştır. Batılı kâğıt üreticileri üretime başladıktan kısa bir süre sonra, kâğıdın içine marka işlevi de gören filigran koymaya başladılar. Kâğıdın pazarlanacağı yere göre değişen çok farklı şekiller, tarihi bilinmeyen belgeler için önemli bir kaynak olabilmektedir. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne, hem Avrupa'dan hem de doğudan kâğıt gelmekteydi. Fakat doğudan Avrupa'ya oranla git gide daha az kâğıt gelmeye başlamış olup, XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı piyasası tamamen Avrupa kâğıtlarına kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan ithal ettiği kâğıtlar önce Venedik ve daha sonra Fransa'dan gelmekteydi. Hemen ardından İngiltere, Hollanda ve en son Almanya bu piyasaya girmiştir.³

Osmanlı Devleti'nde kâğıt üretimi konusunda, XVIII. Yüzyıl öncesinde bazı girişimlerde bulunulmuştur. Fakat bu girişimler hakkında, çok net bilgiler mevcut değildir. Bu konudaki ilk bilgi, Bayezid Paşa'nın Amasya'da yaptırdığı caminin Ocak 1418 tarihli vakfiyesinde bulunmaktadır. Bu vakfiyede bir kâğıthaneden bahsedilmekteyse de, konuyla ilgili kesin belgeler yoktur. Kâğıt üretimi ile ilgili ikinci bilgiye göre; İstanbul'un fethi sırasında Kâğıthane'de, Bizans döneminden kalma bir kâğıt üretim yerinin olduğu anlaşılmaktadır. II. Bayezid'in 1505/6 tarihli vakfiyesi kullanılan kâğıdın tamamının İstanbul ürünü olduğu ibaresini taşıdığı için, ilgili üretim yerinin bu tarihlerde çalıştığı kabul edilebilir. Evliya Çelebi XVII. Yüzyıl ortalarında kaleme aldığı Seyahatnamesinde, bölgede eskiden kalma ve o an harap durumda olan bir kâğır kağıthane binası bulunduğundan bahsetmiştir. Terkedilmiş bu bina III. Selim döneminde yeniden üretime açılmak istense de, iktisadi olarak başarı kazanılmadığı için faaliyetine son verilmiştir. Kâğıt üretimi ile ilgili üçüncü bilgi ise, II. Bayezid zamanında Bursa'da faaliyette bulunan bir tesis hakkındadır. Bursa Şerhiye Sicillerinde bulunan 4 Mart 1519 tarihli bir hükme göre, tarif edilen yerdeki kağıthanenin faaliyeti sona ermiştir. Fakat bu tesisin üretim yeri mi, yoksa dışarıdan gelen kâğıtların işleme tabi tutulduğu bir yer mi olduğu tartışmalıdır.⁴

Türkiye'de varlığı net bir şekilde bilinen ilk kâğıt imalathanesi, XVIII. yüzyılda üretime geçmiştir. 1729 yılında İbrahim Müteferrika ve Sait Efendi'nin ortaklığında ilk Türk matbaası kurulmuştur. 31 Ocak 1729 tarihinde ilk eser olarak, Türkçe-Arapça Vankulu Lügati basılmıştır. Ortağı Sait Efendi'nin 1730'dan sonra devlet işlerine ağırlık vermesi üzerine, İbrahim Müteferrika

² Mehmet Ali Kâğıtçı, *Seluloz ve Kâğıd, Seluloz Sanayiinde Müsteblik Değil Müstahsil Olmalıyız*, Hamit Naci Matbaası, İstanbul 1928, s.12-13.

³ O. Ersoy, "Kâğıt", s.164-165.

⁴ Aytekin Vural, Esra Nigar Irmak, *Kâğıthane-i Yâlıkâbâd İbrahim Müteferrika Kâğıt Müzesi*, Yalova Belediyesi, Yalova 2013, s.30-31.

basım faaliyetlerine tek başına devam etmiştir. Müteferrika'nın matbaasında tarih, fen ve askerlik konularıyla ilgili olarak; 17 Şubat 1741 tarihine kadar 17 farklı eser basılmıştır. Tabiatıyla bu durum kâğıt ihtiyacını da arttırmıştır.⁵

İbrahim Müteferrika'nın kurduğu ilk Türk matbaasının, o zamana kadar pahalıya mal olan yazma eserleri ucuzlatmak ve halkın kitaba ulaşmasını kolaylaştırmak gibi bir amacı vardı. Bu sebepten ötürü matbaanın, ucuz kâğıt stokuna ihtiyacı bulunmaktaydı. Bu gerekçeyle İbrahim Müteferrika matbaa konusunda olduğu gibi, kâğıt fabrikası kurulması için de öncü olmuştur. 1741 yılında kâğıt fabrikası kurulması için teşebbüse geçmiştir. Yalova'da kurulan fabrika için, Polonya'dan üç tane usta getirtilmiştir. Polonya'nın Osmanlı piyasasına kâğıt ihracı hedefi olmaması, uzmanların buradan seçilmesi için önemli bir gerekçe olmuştur. 1745 yılında Yalova Kâğıt Fabrikasına ikinci bir su dolabı ilave edilmiştir. Ayrıca civardaki Saruhanlı köyünün halkı, bazı vergilerden muafiyet karşılığı fabrikanın suyollarının bakımıyla görevlendirilmiştir.⁶

Polonyalı ustaların gitmesi ve İbrahim Müteferrika'nın vefatından sonra, Yalova Kâğıt Fabrikasının idaresi ile ilgili hususlarda Hacı Beşir Ağa vakfının mütevellisi ilgilenmeye başlamıştır. Saruhanlı köyünden 12 kişi ise, Polonyalı ustalardan öğrendikleri kâğıt üretimini sürdürmekteydiler. Ürettikleri kâğıttan yılda 300 top cizye evrakı için vermeyi taahhüt eden köylüler, cizye vergisini en düşük miktardan ve 120 kişi üzerinden maktu olarak ödeyeceklerdi. Vergi karşılığı üretim devam etmekteyken, köylüler ayrıca ilgili vakfa yıllık 1400 kuruş ödemekle mükelleftiler. Üretim sürecinin bir süre daha bu şekilde devam ettiği, 11 Aralık 1757 tarihinde kaybolan fermanın yenilenmesinden anlaşılmaktadır. Fakat üretim süreci 1760 yılına gelindiğinde durmuştu. Şubat 1760 tarihli bir hükümlerle, kâğıt fabrikasının son durumu hakkında bilgi istenilmiştir. Yapılan araştırma sonucu üretimin durduğu anlaşıldığı için, kullanılmayan araç ve gereçler İstanbul'a götürülerek 10 Ağustos 1760 tarihinde ilgili yerlere teslim edilmiştir.⁷

Beykoz Kâğıt Fabrikası Osmanlı Devleti'nin bu alandaki en başarılı girişimlerinden biri olup, 14 Mart 1804 tarihinde kurulmuştur. Fabrika Nisan 1832 tarihine kadar, en az 28 yıl faaliyetini sürdürmüştür. Beykoz Hünkâr İskelesinde değirmen ocağı denen yer, fabrikaya kuruluş yeri olarak belirlenmiştir. Fabrikanın enerjisi su gücüyle sağlanacağı için, gerekli su yolları konusunda hazırlıklara girilmiştir. Girişimin kalite hedefi olarak, dönemin kâğıt piyasasında kendilerine önemli bir yer edinmiş İngiltere ve Hollanda örnek alınmıştır. Dönemin padişahı III. Selim konuya ithal ikamesi çerçevesinde

⁵ Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1959, s.34, 36.

⁶ Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s.30-34.

⁷ Ahmet Nezih Galitekin, *İbrahim Müteferrika Eserlerinden Yalova Kâğıthanesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ Yayınları, İstanbul 2013, s.58-59.

yaklaşmış olup; fabrikanın çalışmasının Osmanlı Devleti'nin kâğıt ithali için harcadığı önemli miktar parayı, ülke içerisinde bırakacağını belirtmiştir.⁸

Beykoz Kâğıt Fabrikası rekabet konusunda önemli sorunlar yaşamıştır. Fabrikada üretilen kâğıtlarda, belirli bir kalite düzeyi yakalanmıştı. Fakat ülkenin ihtiyacını karşılayacak boyutta üretim yapılamamaktaydı. Bunun için yabancı kâğıtlarda sürekli olarak, Osmanlı piyasasında bulunmaktaydı. Devlet tarafından başlangıçtaki kadar destek bulamayan fabrika, yerli halktan da gereği kadar talep desteği alamamıştır. Fabrika 1832 yılında kapanmasa da önemini kaybetmiş olup, bu tarihten sonra kâğıdı dışarıdan ithal etmek daha ekonomik sayılmaktaydı.⁹

Osmanlı Devleti'ndeki ikinci kâğıt fabrikasının, önce İzmir'te kurulması planlanmıştır. Fakat fabrikanın çok fazla su tüketecek olması, bu kararın değiştirilmesine sebep olmuştur. Fabrikanın İzmir Halkapınar'da açılmasına karar verilmiştir. Ayrıca İzmir'de kâğıt hamuru yapıp bunu Fransa'ya satan bir Fransız'ın bulunması da, bu kararda önemli bir rol oynamıştır. Böylelikle İzmir Kâğıt Fabrikası hammadde sıkıntısı çekmeyecekti. Hammadde olarak paçavra, pamuk ve Trabzon civarında yetişen ham kendirden yararlanılması düşünülmüştür. Fabrikanın kuruluş imtiyazını alan Düzoğlu Agop ve ortakları, bir şirket olarak çalışacaklardı. Fabrikanın temeli 1844 yılında atıldı. İzmir Kâğıt Fabrikasına 15 yıllık bir imtiyaz tanınmış olup, bu sürede başka bir kâğıt fabrikası açılması için kimseye ruhsat verilmeyecekti. Fabrikada üretilen kâğıttan ve kullanılacak hammaddeden gümrük resmi alınmayacaktı. Devlet fabrikaya gereken hammaddenin uygun fiyatla temini için, fabrikaya yardımcı olacaktı. Fabrikaya talep desteği için, devlet dairelerine gereken kâğıt öncelikle İzmir Kâğıt Fabrikasından temin edilecekti. Ancak bu fabrikanın üretimi ihtiyacı karşılamazsa, dışarıdan kâğıt teminine gidilecekti.¹⁰ Fabrikada üretime Kasım 1846'da geçildi. Buhar gücüyle çalışacak fabrika Bryan-Donkin tipinde makine ile donatıldı. Ancak Avrupa'da kâğıt fiyatlarının yarı yarıya düştüğü bir dönemde, fiyat rekabetini sağlayacak verimlilik artışı başarısız oldu. Ayrıca fabrika sattığı ürünlerin karşılığını da, zamanında tahsil edememekteydi. Bu sebeplerden dolayı fabrika uzun süre çalışmamıştır.

Osmanlı Devleti'nin üçüncü kâğıt fabrikası, Serkurena Osman Bey'in imtiyaz görüşmelerinde de adı geçen Beyrut'taki fabrikadır. Devletten imtiyaz almamış olan bu fabrika, tamamen özel teşebbüsün ürünüdür. 1886 senesindeki görüşmeler sırasında üretimini sürdürdüğü belirtilen bu fabrikanın, faaliyetinin devamıyla ilgili bilgiye ulaşılamamıştır. Mehmet Ali Kâğıtçı'nın "Kâğıtçılık Tarihçesi" adlı eserinden nakleden Osman Ersoy ise, "Beyrut'da üç havuzlu bir kâğıt değirmenin olduğunu, kâğıtların makine ile değil, elle yapıldığını" yazmaktadır.¹¹

⁸ O. Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda*, s.36-38.

⁹ O. Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda*, s.46-47.

¹⁰ Zeki Arkan, "İzmir Kâğıt Fabrikası İle İlgili Belgeler", *Belgeler*, XVIII, 22, TTK Yayınları, Ankara 1997, s.115-116.

¹¹ O. Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda*, s.49, 51.

Çalışmanın konusu olan Hamidiye Kâğıt Fabrikası ise, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde kurulan kâğıt fabrikalarının sonuncusudur. Bu fabrika hakkında "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt" adlı eserinde, Osman Ersoy bazı bilgiler vermektedir. Eserde bu fabrikayla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivinden ulaşılamayan, fabrikanın şirketiyle ve fabrikanın makine parkını kurmuş olan Masson Scott firmasıyla ilgili faydalı detaylar bulunmaktadır.¹²

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinin amacı; döneminde Avrupa rekabetinin çok şiddetli bir şekilde hissedildiği kâğıt imali sektöründe, yerel bir girişimin piyasada kendisine yer edinme çabasının gösterilmesidir. Girişimcinin ve Osmanlı Devleti'nin, bu amacı gerçekleştirme uğrunda yaptıklarının ortaya konulması hedeflenmektedir. Bu alandaki en büyük sıkıntı, kapitülasyonlar ve XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde imzalanan serbest dış ticaret anlaşmalarının varlığıdır. 16 Ağustos 1838 tarihinde İstanbul Balta Limanı'nda, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında bir ticaret anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın İngiliz tüccarlara sağladığı avantajlar karşısında, ilk olarak Fransa girişimde bulunmuştur. Kısa süren görüşmelerden sonra 25 Kasım 1838 tarihinde, İngiltere'ye tanınan şartlarla Fransa'yla da ticaret anlaşması imzalanmıştır. Fransa'yı diğer Avrupa devletleri takip etmiştir. Anlaşma tarihi sırasına göre Hansa şehirleri, Sardunya, İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika, Zollverein hükümetleri, Danimarka, Portekiz ve Rusya'yla da aynı şartları taşıyan anlaşmalar imzalanmıştır.¹³

Bütün bu anlaşmaların varlığı, yerel üreticilerin gümrük duvarlarıyla korunmasını imkânsız hale getirmekteydi. Bu durum karşısında yeni girişimin rekabet gücünü kazanması, önemli bir sorun haline gelmekteydi. Osmanlı Devleti bir iktisat politikası aracı olarak gümrük vergilerini kullanamadığı için, bu amaç için kendisine yeni enstrümanlar bulmak zorundaydı. Bu durum karşısında çözüm olarak, vergi muafiyetleri ve devlet eliyle yerel tesise talep desteğinin sağlanması öngörülmüştür. Bu yeni politika araçlarının işleyişi, çalışmada detaylarıyla verilmiştir. Çalışmanın ikinci araştırma sorusu ise, II. Meşrutiyet sonrası yeniden faaliyete geçirilmek istenen fabrikanın durumuyla alakalıdır. İktisadi ilişkilerin hukuksal düzlemde işleyişiyle ilgili yaşananların, bir fotoğrafı çekilmeye çalışılmıştır. Bu sürece uluslararası ilişkilerin katkısı, yabancı sermaye yatırımı açısından değerlendirilmiştir.

Çalışmada Hamidiye Kâğıt Fabrikası, yedi başlık altında incelenmiştir. İlk ele alınan husus, Serkurena Osman Bey'in imtiyaz sürecidir. Kuracağı fabrika için devletten beklentileri ve bunun karşısında devletin talepleri, bu bölümün konusudur. İkinci başlıkta, bu görüşmelerin neticesinde ulaşılan imtiyaz mukavelenesidir. Devletle Osman Bey arasında imzalanan bu sözleşme,

¹² O. Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda*, s.51-53.

¹³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974, s.114-117.

verilen imtiyazın kurulacak fabrika üzerinde nasıl uygulanacağını düzenleyen şartları içermektedir. Fabrikanın sermayesini toplamak için kurulan şirket, ele alınan üçüncü konudur. Dördüncü başlık yeni kurulan fabrikaya, devlet eliyle talep desteği sağlanmasıdır. Resmi dairelere kırtasiye ihtiyaçlarını, bu fabrikadan karşılamaları tebliğ edilmiştir. İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümünden edinilen bilgilerle oluşan beşinci bölüm, işgücü ve makine parkıyla ilgili bilgileri içermektedir. Bu albüm hem dönemde nadir olan görsel malzemeyi içermesi, hem de Başbakanlık Osmanlı Arşivinden ulaşılamayan bilgiler için önemli bir kaynaktır. Altıncı bölümde anlatılansa, uzun süre atıl kalan fabrikanın İngiliz ortaklar tarafından yeniden açılma çabalarını içermektedir. Fabrikanın birikmiş vergisinin talep edilmesi ve buna karşılık bu verginin haklılığının sorgulanması bu bölümün konularındır. Son bölümdeyse I. Dünya Savaşı şartlarında, fabrikanın tasfiyesinden bahsedilmektedir.

Hamidiye Kâğıt Fabrikasının İmtiyaz Süreci

Hattat Hafız Serkurena Osman Bey, Hakkâkzade Mustafa Hilmi Efendi'nin oğludur. Kendisinin doğum tarihi bilinmezken, 1890 yılında vefat etmiştir. II. Abdülhamid'in başmabeyincisi olan Serkurena Osman Bey; devrinde Kuran-ı Kerim basma iznini alan ilk kişi olup, Matbaa-i Osmaniye'nin de kurucusudur. Kendisi Sultan Abdülmecid zamanında saray çevresinde yetişmiş ve bu süreçte II. Abdülhamid'in en yakın arkadaşı olmuştur. Bu yakınlık elde ettiği mevki ve aldığı izinlerin yolunu açmıştır. Osman Bey'in matbaası 1878 kurulmuşsa da, 1884 yılında Çemberlitaş'taki esas yerine taşınmıştır. İki katlı dikdörtgen binanın içerisine, dokuzu düz baskı ve dokuzu da litografya taş baskı yapan 18 adet buharla çalışan baskı makinesi yerleştirilmiştir. Matbaada tipografi, stereotipi, litografi, fotoğrafı, hallografi, iksilografi ve galvanoplasti yapılabilmekte olup; Doğu ve Avrupa dillerinde kitap basabilmek için gereken her türlü teçhizat bulunmaktadır. Fakat Kuran-ı Kerim basma konusunda tekel hakkı tanınan bu matbaanın esas işlevi, Osmanlı kitaplarını basmaktır.¹⁴

Serkurena Osman Bey 28 Temmuz 1886 tarihli imtiyaz talep dilekçesine, sektöre girme konusundaki çabalarıyla başlamıştır. Kendisinin öncelikli hedefinin, kaliteli ve iyi çalışan bir matbaa kurmak olduğunu belirtmiştir. Fakat kâğıt Avrupa'dan gelmektedir. Böyle bir durumdaysa hem İstanbul hem de taşradaki diğer vilayetler, ihtiyaçlarını büyük güçlüklerle karşılayabilmektedirler. İlaveten kâğıt gibi piyasası geniş olan bir ürünün ticaretinin, çok büyük ölçüde yabancıların kontrolüne terkedilmesi de uygun bir davranış değildir. Bu husustaki eksikliklerin tamamlanabilmesi için, Osman Bey kâğıt üretmek üzere 90 yıllığına bir imtiyaz istemektedir. Kendisi fabrikayı kurmak için, İstanbul

¹⁴ Nedret Kuran Burçoğlu, "Matbaacı Osman Bey", *Tarih ve Toplum*, 209, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.33-34, 36-37.

Beykoz'u seçmiştir. Ayrıca bölgede terk edilmiş ve boş duran mum fabrikasının, bütün yan tesisleriyle birlikte kendisine tahsis edilmesini de talep etmektedir.

“...mükemmel bir matbaa vücuda getirmeğe hasr-ı say ve ikdam eylemekte isem de kâğıdın Avrupadan gelmesi mülahesesiyle gerek buraca ve gerek bilcümle vilayat-ı şabanelerince külli müşkülât çekilmekte olduğma ve esasen kâğıd gibi istimali umumî bir madde-i lazımenin istifade-i ticareti münbasıran ecanib yedinde kalması...mülükanelerine tevafuk idemeyeceği emr-i bedibi bulunduğundan binaen bu hususdaki noksanlığı ikmal eylemek üzere memalik-i seniyyelerinde her nevi kâğıd imali imtiyazının toksan sene müddetle kullarına ihsanıyla bu husus için Beğkoç civarında kain metruk ve muattal mum fabrikasının mea-müştemilat uhde-i kemteraneme ihalesi hususına emr-i irade-i seniyye-i cenab-ı şebriyarilerine şeref müteallık buyurulması...”¹⁵

Serkurena Osman Bey'in talebi, 3 Ağustos 1886 tarihli bir yazıyla padişaha sunulmuştur. Yıldız Sarayı baş kitabet dairesi aracılığıyla padişaha talebin sunulması, Osman Bey'in dilekçesinin üzerinden sadece altı gün geçince. Talebin içerdiği bu tarz fabrikaların ülke içerisinde kurulması, padişah tarafından uygun bulunmuştur. Ertesi gün yapılacak Meclis-i Vükela toplantısında konunun görüşülüp, benzeri girişimlere göre uygulanacak sürenin ve şartlarının tespit edilerek; durumun kendisine arz edilmesini istemiştir.

“...suret-i istida memleketce menafîi müstelzîm mevaddan olub böyle bir fabrikanın vücuda gelmesi nezdî aliyyede arzı buyurulmakda olduğundan yarın akd olunacak Meclis-i Vükelada müzakere-i madde ile emsaline tenfikân müddet ve şeraiti kararlaştırılarak ba-mazbata arz ve istizan-ı keyfiyet olunması...”¹⁶

Serkurena Osman Bey'in padişahla olan arkadaşlığı, talebine gösterilen bu yakın ve hızlı ilginin bir boyutunu oluşturabilir. Ama bu ilgi için daha önemli görünen noktaysa, padişahın kâğıt imali sektörüne daha öncesinde de alaka duymasındır. II. Abdülhamid İstanbul'da kendi hususî arazisi üzerinde, bir kâğıt fabrikası kurmayı planlamıştır. Bu konuyla ilgili olarak Osman Bey'in talebinden üç sene önce, Washington'a elçi olarak gönderilen Tevfik Bey araştırmalar yapmıştır. Tevfik Bey 23 Mayıs 1883 tarihinde baş kitabet dairesine gönderdiği raporda, görev yerine ulaştığını ve kâğıt fabrikaları hakkında uzman olan kişilerle görüşmeler yaptığını bildirmiştir.¹⁷

Padişahın emri üzerine Osman Bey'in talebi, ertesi gün olan 4 Ağustos 1886'da Meclisi Vükelada görüşülmüştür. Görüşmede dikkate alınan ilk husus, fabrikayla ilgili bir prensip kararının alınmasıdır. Ülkedeki bayındırlık faaliyetlerine iyi bir ilave olmak üzere; kaliteli bir kâğıt fabrikasının inşasının gerekli ve lüzumlu olduğuna, Meclis-i Vükeladaki katılımcılar kanaat getirmişlerdir. Bunun için girişimcinin talebi incelenmeye uygun bulunmuştur.

¹⁵ BOA İ.MMS 84/3646. 26 Şevval 1303, 16 Temmuz 1302, 28 Temmuz 1886.

¹⁶ BOA İ.DH 999/78992. 3 Zilkade 1303, 22 Temmuz 1302, 3 Ağustos 1886.

¹⁷ BOA Y.PRK.EŞA 3/57. 16 Receb 1300, 11 Mayıs 1299, 23 Mayıs 1883.

Osman Bey'in vekilinin sunduğu dilekçede, ilk istenilen 90 yıllık süre 50 yıla düşürülmüştür. Daha sonraysa rekabetten korunma, vergi muafiyetleri ve devletten destek beklentisi olmak üzere talep edilen üç başlık bulunmaktadır. Rekabetten korunmak için, ikinci bir kâğıt fabrikasına imtiyaz verilmemesi talep edilmektedir. Vergi muafiyetleriyle ilgili olarak talep edilen ilk nokta, fabrikanın kuruluşunda gerekli olan teknoloji transferi için gümrük vergisi istenilmemesidir. Ayrıca fabrika ürünlerinin satışına, yurtiçi ve yurtdışı ayrımı yapılmaksızın gümrük muafiyeti tanınması da istenilmektedir. Üçüncü talep edilen noktaysa, fabrikanın devlet tarafından sürekli desteklenmesidir.

“...müessesat-ı nafiyeye ilaveten memalik-i şabanece böyle mükemmel bir kağıd fabrikasının vücuda gelmesindeki lüzum ve muhassanat derkâr olmasıyla esas-ı istida sayan-ı tervic ve kabul görünmüş ve müşarüniyleb tarafından gönderilen vekilin virdiği varakada müddet-i imtiyaziyenin nihayet elli sene olması ve bu müddet içinde diğer talibe imtiyaz virilmemesi ve fabrikanın küşadüçün celb olunacak kâffe-i alat ve edevat ile her nevi imalatın gerek memalik-i mabrusede ve gerek harice naklinde resm-i gümrükden muafiyeti ve fabrikanın hükümet-i seniyye tarafından muavenet-i daimeye mazhar olması dermeyan idilmiş olub...”¹⁸

Serkurena Osman Bey'in vekilinin bildirdiği talepler, Meclis-i Vükela tarafından büyük ölçüde kabul edilmiştir. Fabrikanın teknoloji transferi ve satışlarının gümrük resminden muaf tutulması, benzeri girişimlere de bu ayrıcalıklar tanındığı için uygun bulunmuştur. İmtiyaz süresinin 50 yıl olması onaylanmışsa da, fabrikanın inşaatının tamamlanması için dört yıllık bir süre sınırlaması konulmuştur. Bu süre sınırının haricinde Meclis-i Vükelanın ikinci şartıysa, piyasadaki diğer girişimcilerle olan ilişkileri düzenlemek için konulmuştur. İmtiyaz alan girişimcinin daha önceden kurulmuş olan, Beyrut'ta veya Osmanlı Devleti'nin diğer herhangi bir yerinde bulunan kâğıt fabrikalarına müdahalede bulunması yasaklanmıştır. Meclis-i Vükelanın konuyla ilgili son kararı ise, yeni kurulacak fabrikanın devlet tarafından desteklemesi talebinin doğal karşılandığı yönündedir. Bu konuyla ilgili olarak, devlet eliyle fabrikaya talep desteği sağlanacaktır. Daha sonra detayına girileceği için burada belirtilecek olan, resmi dairelere kâğıt ve kırtasiye ihtiyaçlarını bu fabrikadan karşılamaları için emir verileceğidir. Oluşan bu şartlar, Osman Bey'in vekili tarafından da kabul edilmiştir.

“...bunlardan fabrikanın küşadüçün celb olunacak alat ve edevatın resm-i gümrükden muafiyeti ve fabrika imalatından gerek memalik-i mabrusenin sair cibetlerine ve gerek memalik-i cenebiyyeye çıkarılacakların kezaalik resm-i gümrükden istisnasını emsaline ve icab-ı maslahata muvafık olacağı gibi müddet-i imtiyaziyenin elli sene olması ve fabrikanın bitam-ı inşaati için dört sene müddet tayini munasib görünmüş ve ehyem Beyrut ve mevaki-i sairede mevcut olan fabrikalara tokunulmaması ve fabrikanın cenab-ı hükümet-i seniyyeden mazhar-ı tesbilat olması umur-ı tabüden olarak bu surete vekil-i mumaileyb dahi muvafakat itmiş olduğundan...”¹⁹

Uzlaşılan bu hususlar, aynı gün sadaret tezkiresiyle padişaha sunulmuştur. Ertesi gün gelen padişahın cevabındaysa, piyasanın talep durumuyla ilgili bir eleştiri getirilerek talep onaylanmıştır. Kurulacak fabrikanın ülkenin ihtiyacını

¹⁸ BOA MV 11/37. 4 Zilkade 1303, 23 Temmuz 1302, 4 Ağustos 1886.

¹⁹ BOA MV 11/37. 4 Zilkade 1303, 23 Temmuz 1302, 4 Ağustos 1886.

karşılammaması durumunda ve mevcut fabrikadan daha iyi şartlarla imtiyaz istenmesi halinde, devlet bu alanda faaliyette bulunacak yeni girişimcilerle imtiyaz görüşmesinde bulunabilecektir.

*“...ilerüde ihtiyac-ı memlekete kâfi kağıd çıkarılmadığı ve bundan daha nafi şerait ile bir fabrika küşadı istidasında bulunan olduğu halde ol vakit ana dahi icab-ı müzakere olunarak arz olunmak şartıyla...”*²⁰

Sadaret makamı konuyu incelenmesi için Ticaret ve Ziraat Nezaretine göndermiştir. 28 Ağustos 1886 tarihinde Serkurena Osman Bey’in talebi, Ticaret Umum Müdürlüğünde görüşülmüştür. Müdürlükte yapılan görüşmede, mutabık kalınan konuların üzerine iki yeni husus belirlenmiştir. Bunlardan birincisi Osman Bey’e imtiyazın işleyişi için, şirket kurma hakkının tanınmasıdır. İkincisi ise sektördeki diğer aktörlerle olan ilişkileri düzenleyen hükümlerin biraz daha detaylandırılmasıdır. Hâlihazırda Beyrut’ta faaliyetini sürdüren kâğıt fabrikası imtiyaz almamıştır. Ayrıca 1846’da İzmir’de açılmış ve sonradan üretimine ara vermiş bir kâğıt fabrikası da bulunmaktadır. Bu iki fabrikaya müdahalede bulunulmaması için, görüşülen mukavelename örneğine bir madde konulacaktır.

*“...sahib-i imtiyazın lüzum gördüğü halde bir şirket teşkiline serbest olmasdır... ve Beyrutda kağıd fabrikası küşad için mukaddemce ruhsat-ı resmîye-i imtiyazîye üta olunduğuna dair bir kayıt ve malumat olmadığı gibi bundan otuz sene mukaddem İzmirde bir kağıd fabrikası küşad edilmiş ise de devam idemeyerek tatil edildiği bit-tetkik anlaşılmış olduğu cihetle bunlara tokunulmaması hakkında mezkur mukavelename müsveddesine bazı şerait deri...”*²¹

Ticaret Umum Müdürlüğünde yapılan görüşme sonrası, 1 Eylül 1886 tarihinde konu Meclis-i Vükelada ele alınmıştır. Meclis-i Vükela müdürlükte yapılan görüşmeye, bir noktada itiraz etmiştir. İmtiyaz süresi sonunda fabrikanın binaları ve arazisi devlete terk edilecektir. Fakat kullanılan alet ve makineler yüzde yirmilik bir indirimle, devlet tarafından imtiyaz sahibinden satın alınacaktır. Müdürlükle Osman Bey’in uzlaştığı bu nokta ise, Meclis-i Vükela tarafından uygun bulunmamıştır. Çünkü uzun süre çalışacak makinelerdeki yıpranma payının, daha fazla olacağı düşünülmektedir. Bunun için Meclis-i Vükela yıpranma payı bedellerinin başlangıçta belirlenmesi yerine, imtiyaz müddeti sonunda bilirkişi tarafından tayin edilmesini istemiştir.

“...müddet-i imtiyazîyenin bitiminde fabrikanın arazi ve ebnîyesi hükümet-i seniyye terk olunub fakat mevcut bulunan makine ve âlat ve edevat yüzde yirmi tenzîl fiyat ile taraf-ı hükümetden mübayaâ kılınmak suretlerinin bakında mir-i müşarîinileybin vekili tarafından dermeyan olunan ifâdât müdiriyet-i mezkeurece yolunda görünmesiyle... ancak makine ve âlat ve edevat ve sair levazimat hitam-ı müddet-i imtiyazîyeye kadar istimalinden tolayı kıymet-i mübayaadan pek çok tenzîl ideceği cihetle bunların yüzde yirmi noksanıyla kabulü münasib olamayacağından

²⁰ BOA İ.MMS 84/3646. 5 Zilkade 1303, 24 Temmuz 1302, 5 Ağustos 1886.

²¹ BOA İ.MMS 85/3666. 28 Zilkade 1303, 16 Ağustos 1302, 28 Ağustos 1886.

*bitam-ı müddet-i imtiyaziyede kıymet-i hakikisi erbab-ı hibre marifetiyle takdir
itdirilerek mübayaası sureti tensib olunarak...*"²²

Yıpranma payı bedellerinin nasıl tespit edileceği konusu, imtiyaz mukavelenamesiyle ilgili son eleştiridir. Bu konuda halledilmesi üzerine, 5 Eylül 1886'da Meclis-i Vükelanın imzasına açılan imtiyaz mukavelenamesi, ertesi gün padişah tarafından onaylanmıştır.²³

Serkurena Osman Bey'in Hamidiye Kâğıt Fabrikası İçin Aldığı İmtiyaz Mukavelenamesinin Değerlendirilmesi

İmtiyaz mukavelenamesi beş maddeden oluşmakta olup, ilk maddede Serkurena Osman Bey'e 50 yıllığına imtiyaz verildiği yazılıdır. Ayrıca Osman Bey'e üçüncü maddeyle, bütün ülke genelinde geçerli bir imtiyaz tanınmıştır. Kendisine tanınan bu uzun süre ve çok geniş coğrafi alan, faaliyette bulunacağı sektörün iktisadi zayıflığı için önemli bir delildir. Çünkü aynı dönemde imtiyaz alan diğer sektörlerden girişimcilere; çok daha kısa süreler verilmekte olup, coğrafi bölgeleri de mutlaka sınırlandırılmıştır. Osman Bey'e verilen imtiyazın farklılığını net bir şekilde ortaya koyabilmek için, farklı sektörlerden üç örnek verilmiştir. Bunlardan birincisi buz fabrikası kuracak olan Salim Ağa olup, kendisine İstanbul ve Çanakkale'nin Biga kazası için 25 yıllık imtiyaz tanınmıştır. Züccaciye fabrikası kuracak Mişon Levi ve ortağına, Selanik'te geçerli olmak üzere 10 sene tanınmıştır. Sonuncu örnek olan dokuma fabrikası kuracak Ahmet Refik Efendi ve ortaklarına ise, İstanbul'da geçerli 20 sene tanınmıştır. Kendisine tanınan bu geniş imtiyazın denetlenmesi içinse, üçüncü maddede bütün ülkenin ihtiyacını karşılayacak boyutta üretim yapması şartı getirilmiştir. Ayrıca imtiyazın piyasa ile ilişkilerini düzenleyen hükümler, yine bu maddenin konusudur.²⁴

İmtiyazın ikinci ve dördüncü maddeleri, genel olarak hemen her girişimciye tanınan hükümleri içermektedir. İkinci madde imtiyaz sahibinin fabrikayı ne şekilde inşa edeceğiyle ilgili hükümleri içermektedir. Dördüncü madde ise girişimciye tanınan vergi muafiyetlerini düzenlemektedir. Mukavelenamenin beşinci maddesi ise yap-işlet-devret tarzı kurulacak bu tesisin, imtiyaz sonrasındaki durumunu düzenlemektedir. Süre sonunda fabrikanın bina ve arsası devlete devredilecek olsa da; içeride kullanılacak olan alet ve makineler, yıpranma payı bedelleri tespit edildikten sonra devlet tarafından satın alınacaktır.²⁵

Hamidiye Kâğıt Fabrikası İçin Şirket Kurulması

Osman Bey'in kuracağı fabrikanın inşası ve çalıştırılması için, mukavelename gereğince bir Osmanlı anonim şirketi kurulmuştur. Şirketin iç

²² BOA MV 12/13. 2 Zilhicce 1303, 20 Ağustos 1302, 1 Eylül 1886.

²³ BOA İ.MMS 85/3666. 7 Zilhicce 1303, 25 Ağustos 1302, 6 Eylül 1886.

²⁴ BOA A.DVNSMKLT.d.2., s. 9, 36, 47, 51.

²⁵ BOA A.DVNSMKLT.d.2., s.51.

tüzüğü padişah tarafından onaylanmıştır. 25 Mayıs 1890 tarihli sadaret tezkiresi, konu hakkında gerekenlerin yapılmasını emretmektedir. Bu emir üzerine şirketin mukavelename tasarısı iki nüsha hazırlanarak, bunlar Osman Bey'in vekili Leonidas Zarifi Efendi tarafından mühürlenmiştir. Daha sonra bu tasarılar, İstanbul Mukavelat Muharrirliği tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Mukavelename örneklerinden birisi Leonidas Zarifi Efendi'ye, diğeri ise Divan-ı Hümayun Kalemine teslim edilmiştir.

“Osman Beğefendi hazretleri uhdesinde bulunan fabrikanın inşa ve işledilmesi için ber-müceb-i mukavelename teşkil iden anonim Osmanlı şirketi hakkında tanzim ve takdim olunub tasdiki hususına irade-i seniyye-i cenabı padişahi şerefmüteallik buyurulmuş olan nizamname-i dâhili layihasının irsal buyurulduğu beyan-ı alîyyesiyle icabının icrası hususunun amir 13 Mayıs 1306 tarihiyle müverrahban şeref-vârid olan tezkire-i samîye-i cenabı sadaret-penâhileri üzerine mezkûr layihanın iki nüsha olarak canib-i nezaretten ve müşarünileybimin vekili Leonidas Zarifi Efendi tarafından bit-tembir Dersaadet Mukavelat Muharrirliğine kayıd ve tasdik itdirilerek bir nüshası vekil-i mumaileybe ita olunub diğer nüshası dahi Divan-ı Hümayun Kaleminde hıfz olunmak üzere...”²⁶

Hamidiye Kâğıt Fabrikasının şirket mukavelenamesi sekiz bölüm ve 44 maddeden oluşmaktadır. Mukavelenamenin ilk bölümü şirketin kuruluşu, faaliyet alanı, ismi ve merkezini bildiren dört maddeden oluşmaktadır. Şirketin unvanı Hamidiye Kâğıt Fabrikası olacak olup, Osmanlı kanunlarına tabi olacaktır. Şirket merkezi İstanbul'da olmak şartıyla, yurtdışında da şubeler açmaya yetkilidir. Yedi maddeden oluşan ikinci bölüm, imtiyazın şirkete devriyle ilgili hususları açıklamaktadır. Şirketin iç idaresiyle ilgili konuları düzenleyen üçüncü bölüm, 11 maddeden oluşmaktadır. 12 maddeden oluşan dördüncü bölüm, şirketin genel kuruluyla ilgili hükümleri düzenlemektedir. Yıllık bütçe ve muhasebe defterlerini düzenleyen beşinci bölüm, tek bir maddeden oluşmaktadır. İki maddeden oluşan altıncı bölüm, kâr payının dağıtılması ve sermaye artırımına ilişkin hükümleri içermektedir. İhtiyat akçesini düzenleyen yedinci bölüm, üç maddeden oluşmaktadır. Dört maddeden oluşan sekizinci ve sonuncu bölüm, şirketin süresinin uzatılması, feshedilmesi ve faaliyetlerini durdurmasıyla ilgili hükümleri içermektedir.²⁷

İstanbul'da Rumca yayın yapan Konstantinopolis adındaki gazetede, Hamidiye Kâğıt Fabrikasıyla ilgili bir haber çıkmıştır. Haberde Osman Bey'in imtiyazını, kurduğu şirkete devrettiği bildirilmektedir. Yeni şirkette Londra piyasasına sürülmek üzere, bir miktar hisse senedi çıkarmıştır. Gazete ise çoğunu büyük kâğıt fabrikatörlerinin aldığı bu hisse senetlerinin, tamamının satıldığını büyük bir memnuniyetle bildirmektedir.²⁸

²⁶ BOA A.DVN.MKL 32/8. 20 Şevval 1307, 26 Mayıs 1306, 7 Haziran 1890.

²⁷ BOA, A.DVNSMKL.T.d.4., s.205-211.

²⁸ BOA Y.PRK.TKM 17/22. 24 Mart 1306, 5 Nisan 1890.

Bu haber şirket mukavelenamesinin yedinci maddesine göre büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu madde şirketin kesin bir şekilde kuruluşu için, hisse senetlerinin tamamının taahhüt altına alınmasını ve en az yüzde onunun ödenmesini şart koşmaktadır. “*Yedinci madde şirket hisse senedatının tamamı imza ve sermayenin yüzde onı istihsal olunduktan sonra suret-i katiyede teşkil itmiş addolunacak...*”²⁹

Şirketin Londra piyasalarında sermaye bulma çabaları boşuna değildir. Şirketin Hamidiye Kâğıt Fabrikasının yanında diğer adı “Ottoman Paper Manufacturing Company Limited” olup, Londra ve İstanbul’da iki ayrı idare meclisi bulunmaktadır. Londra’daki meclisin üyelerinin hepsi ve İstanbul’daki beş üyenin üçü İngiliz’dir. Şirketin onaylanmış sermayesi 300.000³⁰ Osmanlı lirasıdır. Fakat Ersoy bu rakamı, belki matbaa hatasıdır, 3.000.000 olarak zikretmektedir. İngilizler sermayenin karşılığı olarak 27.300 İngiliz lirasını, 3 Haziran 1890 tarihinde Osmanlı Bankasının Londra şubesine yatırmışlardır.³¹

Devlet Desteğiyle Hamidiye Kâğıt Fabrikasına Talep Oluşturma

Beykoz’da inşa olunup dönemin padişahı II. Abdülhamit’in adını taşıyan kâğıt fabrikasının, 30 Ocak 1893 tarihinde resmi açılışı yapılmıştır. Bu fabrikanın faaliyetini başarılı bir şekilde sürdürmesi, ülkedeki sanayinin gelişimi için önemli bir ilham kaynağı olacağından devletçe desteklenmektedir. Bu noktada dikkate alınan husus, fabrikanın rekabet gücünün ne olacağı ve nasıl korunacağıyla ilgilidir. Fabrikanın tamamen piyasanın kendi işleyişine terk edilmesi uygun bulunmamıştır. Böyle bir durumda bir takım özel kâğıt tüccarları, dışarıdan getirecekleri ucuz fakat kalitesiz kâğıtlarla fabrikaya rakip olacaklardır. Bu rekabete dayanamayacak olan fabrika ise, satış yapmayı başaramayacağı için kapanmak zorunda kalacaktır. Dâhiliye Nezaretinin bu konudaki önerisi merkezdeki devlet dairelerinin ve taşradaki vilayetlerin, bütün kâğıt ihtiyaçlarının bu fabrikadan karşılanmasıdır. Fabrikanın idaresiyle yapılacak anlaşmada, piyasa fiyatına göre biraz daha düşük bir rakam belirlenmelidir. Böylelikle uygun bir fiyata devletin kâğıt ihtiyacı karşılanacağından, yabancı ürünlere ihtiyaç kalmayacaktır. Ayrıca yeni kurulan fabrika düzenli bir talep kaynağına kavuşacaktır. Bu talep Sadaret ve Şura-yı Devlet hariç, merkez ve taşradaki bütün resmi kurumlara iletilmiştir.

“...Beykozda inşa olunub nam-ı samiyeye-i müllükanelerine... tevsim idilen kâğıd fabrikasının bu gün temsilen resm-i küşadı icra kılınmış olub ancak bunun terakki-i umumiyeye-i hırf ve sanaiye delil olacak olan devam-ı ma’muriyeti matlub-ı âli olduğundan ve fabrikanın sarfiyatı arzı idenlerin mübayaasına münhasır kalursa bir takım hususi kâğıd tüccarının be-gâyet ucuz baha ile adı kâğıd fîrubtyla icra-yı

²⁹ BOA A.DVNSMKLT.d.4., s.205.

³⁰ BOA A.DVNSMKLT.d.4., s.205.

³¹ O. Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda*, s.52.

rekabete kıyam idecekleri gibi fabrikanın da rekabet-i vakıaya mukavemet idemeyerek ve mamulâtının fûruhtına muvaffak olamayarak kapanması melbuz olub bu ise gayr-i caiz bulunduğundan ve devair-i merkeziye-i devlet ile vilayatta sarf olunan kâğıdların mez-kûr fabrikadan mübayaası ve fiyatında şimdîye kadar devairden mübayaaya idilen kâğıdların fiyatına tatbiken ehven olarak tayiniyle bu babda fabrika idaresiyle bir kontorato tanzim olunduğı halde fabrikanın devamı temin edilmiş ve bu suretle ecnebi kâğıdlardan istiğna hâsıl olmuş olacağından..."³²

Durumun ciddiyeti ve gerekliliği hakkında, bütün devlet kurumları bilgilendirilmiştir. Bu durumda öncelikle yapılması gereken, oluşturulmak istenen talebin potansiyelinin ne olduğunun belirlenmesidir. Bunun için kurumlardan yıllık kâğıt tüketimleri hakkında bilgi istenmiştir. Tüketimlerinin hangi cins kâğıtları içerdiği ve bu konudaki harcamalarının ne miktara ulaştığının da belirtilmesi beklenmektedir. Son olarak talebin daha net tespiti için, kullanılan her çeşit kâğıttan bir numunenin mümkün olduğunca hızlı bir şekilde ulaştırılması istenmektedir.

*"...senevi ne mikdar kâğıd sarf olunur ve envai nedir ve bunların mecmu-ı esmanı neye balığ olur bunların işarıyla beraber kullanılan her cins kâğıdın birer aded numunesinin sürat-i mümkinine ile tesyari..."*³³

Osmanlı Devleti resmi dairelerin ihtiyacının, yeni kurulan Hamidiye Kâğıt Fabrikasından karşılanmasını istemektedir. Böylelikle kapitülasyonların varlığı sebebiyle korunamayan fabrikaya, devlet talep desteği sağlamak istemiştir. Çünkü Balta Limanı Ticaret Anlaşması hükümlerine göre, Osmanlı Devleti gümrük vergisi oranlarını tek başına belirleme hakkından vazgeçmiştir. Böylece devletin bağımsız bir dış ticaret politikası izleme şansı kalmamıştır.³⁴ Destek düşüncesine rağmen fabrika 1893 yılının yaz aylarında faaliyete geçebildiği için; bu tarihe kadar olan taleplerin, eskiden olduğu gibi geçici bir süre için dışarıdan karşılanması istenmiştir. Ön talep toplamayla ilgili olarak iki örnek aşağıda belirtilmiştir.

Konuyla ilgili ilk örnek İstanbul Şehremanetiyle alakalıdır. Dâhiliye Nezaretinin Şehremanetine gönderdiği yazıyla, kâğıt ihtiyaçlarıyla ilgili bilgi istenilmiştir. 18 Şubat 1893 tarihinde Şehremanetinin cevabı gelmişse de, henüz fabrika üretime başlayamamıştır. Bunun için Dâhiliye Nezareti konuyla ilgili uygun bir karar alınıncaya kadar, eski durumun devamından yanadır. 13 Mart'tan itibaren Şehremanetinin geçici bir süre için, eski fiyatlarla alım yaptığı müteahhidinden veya dışarıdan ihtiyacını karşılaması uygun bulunmuştur.

*"...karar-ı maslahatın tayinine kadar mart ibtidasından itibaren emanetce lüzumu olacak kâğıd ve sairinin bir müddet-i muvakkata için fiyat-ı sabıka ile müteahhidten ve olamadığı takdirde haricden mübayaasıyla idare-i maslahat idilmesi münasib görünmekle..."*³⁵

³² BOA DH.MKT 2047/131. 13 Receb 1310, 20 Kanuni Sani 1308, 1 Şubat 1893.

³³ Aynı Belge.

³⁴ Şevket Pamuk, "150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması", *Tarih ve Toplum*, 60, 1988, s.38.

³⁵ BOA DH.MKT 2056/112. 11 Şaban 1310, 16 Şubat 1308, 28 Şubat 1893.

Umum Askeri Tekâüd Sandığı ön taleple ilgili ikinci örnektir. Dâhiliye Nezareti sandığa gönderdiği bir yazıyla; kullandıkları her türlü kırtasiye malzemesinin çeşit ve fiyatını gösteren bir defter ve birer numune göndermelerini istemiştir. Kırtasiye talebi hakkında bilgi istenen sandık, 1866 yılında kurulmuştur. Bu sandık 1880’de kurulan Mülki Tekâüd Sandığıyla birlikte, devlet görevlilerinin sosyal güvenlik ihtiyacını karşılamak için oluşturulmuşlardır. İkisi birlikte günümüzün Emekli Sandığı ve diğer resmi sosyal güvenlik kurumlarının esasını teşkil etmektedir.³⁶ Umum Askeri Tekâüd Sandığı, Dâhiliye Nezaretinin talebi olan defterle numuneleri göndermiştir. Fakat fabrika henüz faaliyete geçemediğinden, sandığın ihtiyacı olan malzemeyi karşılayamamıştır. Sandığın müdürü 4 Mayıs 1893 tarihli cevabında, kırtasiye ihtiyaçlarının bilindiğini belirtmiştir. Bunun için fabrikanın açılışına kadar olan ihtiyaçlarını, eski sözleşme üzerinden ve eskiden olduğu gibi dışarıdan satın almak istemektedir.

“Devair-i resmîyeye muktezî mübimmat-ı kırtasiyenin Hamidiye kağıd fabrikasından mübayaası zımmında iktiza iden tedabir ittihaz olunmak üzere Umum Askeri Tekâüd Sandığına sarf olunan mübimmat-ı kırtasiyenin cins ve nevi ve fiyatını mübeyyin defterle numunelerinin irsalı hakkında... mezkûr defterle numuneler takdim olunmuş ise de zikrolunan fabrika muamelat-ı mezkûreye henüz ibtidar itmemiş ve mübimmat-ı kırtasiyeye olan ihtiyac derkar bulunmuş olduğundan fabrikanın icra-yı muamelatına kadar eski kontorat üzerine kema-fissabık hariciden lüzum kadar kağıd mübayaa olunmak üzere... istintak-ı keyfiyet olunması...”³⁷

Umum Askeri Tekâüd Sandığına verilen 15 Mayıs 1893 tarihli cevapta; Hamidiye Kâğıt Fabrikasının üretimine başlayıncaya kadar geçecek sürede, kırtasiye ihtiyacının dışarıdan karşılanması mecburiyeti kabul edilmiştir. Fakat bu zaruretten fazla sürmeyeceği ve fabrikanın açılışına az bir zaman kaldığı da belirtilmiştir. “...mezkûr fabrikanın kağıd imali ve itasına başlayıncaya kadar icab iden mübimmat-ı kırtasiyenin... hariciden tedariki zaruri olmağla az bir müddet için kema-fissabık mübayaası babında”³⁸

25 Mayıs 1893 tarihinde Dâhiliye Nezareti, yeni fabrikaya talep oluşturma çabalarını takip etmeyenleri uyarıma ihtiyacı hissetmiştir. Nezaretin taleplerini zamanında ve eksiksiz karşılamayan kurumlar; Şeyhülislamlık makamı, Maliye Nezareti, Ticaret ve Nafia Nezareti ve Orman ve Maden ve Ziraat Nezaretidir. Dâhiliye Nezareti kurumlara yaptığı uyarıda, padişahın emrinin geciktirilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Şeyhülislamlık makamına yazılan uyarıda; fabrikanın desteklenmesiyle ilgili iradeye birçok kurum cevap yazmışken, kendilerinden henüz bir cevap alınmadığı belirtilmektedir. İkinci uyarı Maliye Nezaretine yapılmıştır. Nezaretle yapılan görüşmelerde, Düyunu Umumiye idaresinden de kendileri vasıtasıyla cevap geleceği bildirilmiştir. Fakat talep durumunu belirten yazı ve kâğıt örnekleri bir türlü ulaştırılmamıştır. Dâhiliye Nezaretinin belirtilmiş

³⁶ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s.345.

³⁷ BOA DH.MKT 38/37. 17 Şevval 1310, 22 Nisan 1309, 4 Mayıs 1893.

³⁸ BOA DH.MKT 38/37. 28 Şevval 1310, 3 Mayıs 1309, 15 Mayıs 1893.

olan talebinin, hızlı bir şekilde karşılanması gerekmektedir. Ticaret ve Nafia Nezareti uyarı yapılan üçüncü kurumdur. Nezarete bağlı kurumların içerisinde, sadece Ziraat Bankasından cevap gelmiştir. Diğer kurumların da biran önce talep durumlarıyla ilgili rapor ve örnekleri göndermeleri gerekmektedir. Uyarı yapılan son kurumsa Orman ve Maden ve Ziraat Nezaretidir. Dâhiliye Nezaretinin konuyla ilgili şikâyeti ise, konuyla ilgili talep edilen bilgilerin parça parça gelmekte olduğu yönündedir.³⁹

Talep oluşturma ile ilgili çalışmalar taşradan da takip edilmektedir. Balkanlardaki Yanya vilayetinden gelen 19 Temmuz 1893 tarihli yazıda; vilayet merkezinin yanı sıra, Berat, Ergiri ve Preveze sancaklarının yıllık kâğıt ihtiyaçları ve tutarları bildirilmiştir. Merkezin ihtiyacı 12.139 kuruş tutarken; diğer sancakları ise sırasıyla 3040, 3603 ve 2865 kuruş 30 para tutmaktaydı. Vilayet gereken kâğıt örneklerinin ekte gönderildiğini bildirmiştir.⁴⁰

12 Ağustos 1893 tarihli yazı, resmi dairelerin talep durumunun kontrolüyle ilgili başka bir örnektir. Burada Ziraat Bankasının kırtasiye ihtiyaçlarını karşılamak için, açık eksiltme yöntemiyle ihale açacağı belirtilmiştir. Fakat Hamidiye Kâğıt Fabrikası yeni açılmış olup, rekabet açısından desteklenmesi devlet tarafından talep edilmektedir. Bunun için resmi dairelere gereken bütün kâğıt ihtiyacının, bu fabrikadan karşılanması için bir düzenleme yapılmıştır. Bu sebeplerle münâkasa yöntemine başvurulup, dışarıdan tüccarlarla bir sözleşme imzalanmasına ihtiyaç kalmamıştır. Bu uygulamadan bir an önce vaz geçilmesi gerekmektedir.

“Ziraat Bankası müdüriyeti alıyyesince icab iden levazım-ı kırtasiyenin münâkasa suretiyle mübayaasına ibtidar olunduğı... kâğıd fabrikası imalatının rekabetsizden muhafazası için bilcümle devair-i emiriyeye sarf olunan kâğıtların mezkûr fabrikadan mübayaası zımında bir mukavele tanzimi... iktizay-ı alıyyesinden olmasına ve şu halde bunun için münâkasa icrası ve haricle mukavele akdi gibi muamelata mahal kalmamasına binaen... teşebbüs-i vakıadan sarf-ı nazır olunmasına...”⁴¹

Fabrika sadece devlet kurumlarına satış yapmamıştır. Adana vilayetinde yayın yapmakta olan Seyhan gazetesi, 27 Mayıs 1893 tarihinde fabrikadan kâğıt almak için 11 lira göndermiştir. 24 Temmuz 1893 tarihinde yazılan bir yazıyla, gazete tarafından talep edilen kâğıtların Mersin mutasarrıflığına gönderildiği bildirilmiştir.⁴² Fakat talep edilen kâğıtlar gazeteye ulaştırılmamış olacak ki, Adana'dan durumun araştırılması istenmiştir. 13 Ağustos 1893 tarihinde Adana'ya yazılan cevapta, gönderilen paranın her biri 500 adet olmak üzere toplam 400 top kâğıt bedeli olduğu bildirilmiştir. Satın alınan kâğıtların Mersin'e gönderildiği belirtilmiş olup, durumun oradan araştırılması gerekmektedir.

³⁹ BOA DH.MKT 47/19. 9 Zilkade 1310, 13 Mayıs 1309, 25 Mayıs 1893.

⁴⁰ BOA DH.MKT 2063/37. 6 Muharrem 1311, 7 Temmuz 1309, 19 Temmuz 1893.

⁴¹ BOA DH.MKT 107/75. 29 Muharrem 1311, 31 Temmuz 1309, 12 Ağustos 1893.

⁴² BOA DH.MKT 94/2. 10 Muharrem 1311, 12 Temmuz 1309, 24 Temmuz 1893.

*“Seyhan gazetesinin Hamidiye kâğıd fabrikasından kâğıd mübayaa olunmak üzere 15 Mayıs 1309 tarih ve seksen iki numaralı tabirrat-ı bedihileriyle gönderilen on bir liranın... ve bu akçe ile beberi beş yüz aded olarak dört yüz tob kâğıd mübayaa Mersin mutasarrıflığına irsal olundığından oradan araştırılması hususunun savb-ı alilerine izbarı...”*⁴³

Fabrika üretime başlamıştır. Seyhan gazetesine satış da yapılmıştır. Fakat kâğıt üretiminde, henüz çeşitlilik sağlanamamıştır. Rüsumat Emaneti bu konuda yaşadığı sıkıntıyı, 30 Eylül 1893 tarihinde Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. Rüsumat Emaneti öncelikle ihtiyacı olan kâğıtların, fiyat araştırmasını yapmak istemiştir. Bu konuda bilirkişi olarak Matbaa-i Osmaniye müdürü Bekir Efendi çağırılmıştır. Ayrıca Hamidiye Kâğıt Fabrikasından iki görevli de, Bekir Efendi'ye eşlik etmiştir. Fabrikanın talep edilen kâğıtlarla ilgili olarak, üç gün içerisinde emanete bilgi vereceği belirtilmiştir. Fakat beklenen cevap bir türlü gelmemiştir. Fabrikanın resmi dairelere kâğıt veremeyeceği ve faaliyetini durdurduğu haber alınmıştır. Bab-ı Seraskeri ve bazı daireler ihtiyaçlarını dışarıdan temin etmek için çalışmalara başlamışlardır. Bu endişelerini dile getiren Rüsumat Emaneti, ihtiyacının çoğunun gümrüklerde kullanılan defter ve matbu evraklardan oluştuğunu belirtmiştir. İhtiyacın zamanında karşılanıp ilgili yerlere dağıtılabilmesi için, emanetin biran önce harekete geçmesi gerekmektedir. Bunun için Dâhiliye Nezaretine, ilgili fabrikanın ihtiyacı karşılayıp karşılayamayacağı ve karşılayacaksa da bunun vakti sorulmaktadır.

*“...Beykozdaki kâğıd fabrikası mamulatından tedarik olunmak üzere fiatının inba buyurulması hakkında vaki olan işar üzerine... bu babda lazım gelen izahatı ita itmek üzere Matbaa-i Osmaniye müdiri saadetli Bekir Efendi hazretlerinin emanete izam kılıldığı izbar buyurulmuştu taraf-ı emanete ikinci defa yazılan tezkire üzerine yine tarafından bir zat ile mezkur fabrika memurlarından iki zat daire-i emanete gelüb kendilerine lüzum görünen kâğıdlar hakkında malumat virilerek fiatının ve suret-i itasının beyanı talep olunduğu halde üç güne kadar cevap ita kılınacağı ifade olunarak muabharan bir daha müracaat eylememiş oldukları gibi muntazır olan cevabda henüz virilmemiş olduğu ve mezkur fabrika posta ve devair-i miriyeye kâğıd viremeyeceği ve hatta Bab-ı Seraskeri ve sair devair levazım-ı kırtasiyenin başka mahallerden mübayaasına teşebbüs eylediği ve fabrikada tatil-i ameliyat eylediği haber virilmekte olduğundan ve emanetce müktezzi kırtasiyenin kısm-ı azamı ise gümrüklerce istimal olunacak defatir ve sair evrak-ı matbua için sarf olunacağı cihetle ve bunların şimdiden münâkasa ve mübayaası halinde tab ve imalatıyla mahallerine ancak sene ibtidasında yetiştirilebileceği derkar bulunduğundan müktezasa heman teşebbüs olunmak üzere mezkur fabrika bu sene kâğıd ita idüb idemeyeceğinin ve vaktinin... işarı ve inbası...”*⁴⁴

Dâhiliye Nezareti yapılan şikâyetleri kontrol edince, durumun fabrikanın eksiklerinin henüz tamamlanamamış olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. 21 Ekim 1893 tarihli cevapta, fabrika için Avrupa'dan getirtilen bazı alet ve makinelerin gümrükten henüz geçemediği belirtilmiştir. Fabrika ancak gerekli teçhizatının gümrükten geçişine izin verildiği takdirde, resmi dairelerin ihtiyacını karşılamak için sözleşme ve üretim yapma imkânına kavuşacaktır.

⁴³ BOA DH.MKT 111/5. 30 Muharrem 1311, 1 Ağustos 1309, 13 Ağustos 1893.

⁴⁴ BOA DH.MKT 47/19. 20 Rebiülevvel 1311, 18 Eylül 1309, 30 Eylül 1893.

“...fabrikanın henüz nevakası ikmal olunmayub bunun ikmalise Avrupadan celb idilmiş ve gümrük resmi mutalebesiyle devair-i rüsumatda alkonulmuş makine ve edevatın imrariyle mahallerine vazına mütevakkef olduğu cihetle anlar virilmedikçe devair için lüzumu olan kâğıdların itası mukavelesine girişilemeyeceği ifade olundığından...”⁴⁵

19 Ekim 1893 tarihli yazısıyla Maliye Nezareti, Rüsumat Emaneti gibi ihtiyacın yeni fabrikadan karşılanıp karşılanamayacağını netleştirmeye çalışmıştır. Nezaretin fabrikayla yaptığı görüşmelerde, fabrika müdüriyeti eldeki üretimden ihtiyacın bir kısmını karşılamak istemiştir. Fakat Maliye Nezareti bu durumu uygun bulmamıştır. Durumun Dâhiliye Nezaretince açıklığa kavuşturulmasını talep etmektedir.

“...mezkeür fabrika imalatından mevcut bulunan kâğıdlardan lüzum mikdarının abz olunması fabrika müdürlüğünden abiren beyan olunmuş ise de bu suret muvafık-ı maslahat olamayacağı gibi...henüz cevab-ı ali-yi asifaneleri vürud itmemiş...”⁴⁶

Dâhiliye Nezareti 29 Kasım 1893 tarihli cevabında, fabrikanın henüz tam kapasite üretimde bulunmadığını belirtmektedir. Randımanlı bir şekilde üretim başlayınca, fabrikadan kâğıt temini konusunda gereken yapılacaktır. Fakat o zamana kadar kırtasiye ihtiyacının, açık eksiltme yöntemiyle dışarıdan satın alınması gerekmektedir.

“...fabrika henüz imalata başlamadığından işe başlanıldığında alınacak kâğıtlar hakkında muamele-yi muktezî ifa kılınacağı tabi bulunmasından dolayı o vakte kadar lüzum üzere haricden mübayaaya olunacak mühimmat-ı kırtasiyenin...münâkasa suretiyle mübayaası...”⁴⁷

Hamidiye Kâğıt Fabrikasının Üretim Süreci

XX. yüzyıl öncesi dönem için, Osmanlı sanayisi üzerine görsel⁴⁸ malzeme çok fazla bulunmamaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yapılan araştırmalar sırasında, girişimcilerin talepleri ve buna karşılık hükümetin istekleri ve tanıdığı muafiyetlere büyük ölçüde ulaşabilmektedir. Ayrıca iktisadi girişimin Şura-yı Devlet aracılığıyla yürütülen hukuki altyapısı da, belgeler üzerinden takip edilebilmektedir. Fakat çalışanların kimliği, cinsiyeti, yaşı ve etnik kökeni hakkında; herhangi bir bilgiye ulaşılmamaktadır. Bu durumun sebebi, fabrikanın bir maaş defterinin olmaması veya bunun günümüze ulaşmamasıdır. Böyle bir defterin mevcut olup, henüz arşivde tasnife açılmamış bir fonda olması da her zaman için mümkündür. Bu durum karşısında yetersizliği meydana da olsa, istihdam konusunda yorum yapabilmek için resimler elimizdeki tek kaynaktır. Ayrıca fabrikada ne tür makinelerin kullanıldığı ve üretim sürecinin nasıl yürüyeceği konusunda da, arşiv belgelerinden çok sınırlı

⁴⁵ BOA DH.MKT 47/19. 11 Rebiülahir 1311, 9 Teşrinievvel 1309, 21 Ekim 1893.

⁴⁶ BOA DH.MKT 175/5. 9 Rebiülahir 1311, 7 Teşrinievvel 1309, 19 Ekim 1893.

⁴⁷ BOA DH.MKT 175/5. 21 Cemaziyelevvel 1311, 17 Teşrinisani 1309, 29 Kasım 1893.

⁴⁸ Bu başlık altında kaleme alınanlar, İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümünden faydalanarak yazılmıştır.

bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu konuyla ilgili de yine fotoğraflar, önemli bir kaynak haline gelmektedir. Bunun sebebi ise Osmanlı Devleti'nin Serkurena Osman Bey'e olduğu gibi, sanayi tesisi kuracak bütün girişimcilere vergi muafiyetleri tanınmasıdır. Netice olarak özel sektöre ait olup, vergiye tabi olmayan fabrikanın makine parkı ve üretimi ile ilgili; devlet tarafından bir kayıt tutulmamıştır. Bu durumda fotoğraflar yine eksikliklerini kabul ederek, kullanmak zorunda kaldığımız kaynaklar haline gelmektedir.

İşgücü konusunda çalışanların kimliğiyle ilgili, herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Yetişkin erkeklerin bir istisna hariç tamamı, çeşitli tarz değişiklikleri olsa da fes takmışlardır. 11 numaralı fotoğrafta bulunan bu kişi, muhtemelen fabrikanın İngiliz uzmanlarından biridir. Cinsiyet ve yaş konusuna gelince kas gücü ve teknik bilgi gerektiren alanlarda erkek çalışanlar tercih edilmektedir. Fakat önemli sayılabilecek miktarda kadın ve çocuk işçi de, fabrikada istihdam edilmiştir. Tamamlanmış ürünün tasnif edildiği iki fotoğrafta, en az 25 kadın ve çocuk çalışan bulunmaktadır. 12 numaralı fotoğrafta, 16 kadın ve 4 erkek çocuk tasnif işinde çalışmaktadır. 13 numaralı fotoğrafta ise, yaşları 10-12 arasında gösteren beş erkek çocuk benzeri faaliyetler içerisinde bulunmaktadır.⁴⁹

Ekte sunulan fotoğrafların işgücü haricindeki diğer kullanılış amacı ise, fabrikanın üretim sürecinin verilmeye çalışılmasıdır. İlk olarak fabrika dönemin en modern enerji kaynağı olan, buhar gücüyle çalışmaktadır. Kömür yakılarak enerjisi sağlanan fabrika, 1200 beygir kuvvetiyle dönemine göre önemli bir işletim gücüne sahiptir. Bu konudaki detayları 2. ve 3. fotoğraflardan görebiliyoruz. 4, 5 ve 6 numaralı fotoğraflardaysa, ikinci aşama olan kâğıt hamurunun gerekli kaliteye ulaşması için gereken işlemler gösterilmektedir. Üçüncü aşamaysa kâğıt hamurunun, süregelen rulolar halinde kağıda dönüştürülmesidir. 7, 8, 9 ve 10 numaralı fotoğraflardaki detaylar, üretim sürecinin böylelikle kesintisiz sürdürülebildiğini göstermektedir. Üretim sürecinin son aşamaysa, kağıdın piyasa sürülecek ebatlarda kesilmesi aşamasıdır. 11, 12 ve 13 numaralı fotoğraflarda bu detaylar sunulmaktadır. Fabrikanın makine parkı, İngiliz Masson Scott firması tarafından kurulmuştur. Makinelerin üzerinde imalatçı şirketin adının yanında, Londra ve 1891 tarihi de okunmaktadır.⁵⁰

Fabrikanın kurucu şirketi istediği kadar hisse senedi satamadığı için, Masson Scott firmasına olan taksit ödenememiştir. Bu durum karşısında sigara kâğıdı üretecek makinelerin birinden vazgeçilmiştir. Ayrıca fabrikanın kurulduktan sonra altı ay, bu firma hesabına çalışması için anlaşmaya varılmıştır. Masson Scott firması anlaşma gereğince fabrikayı altı ay çalıştırsa da, alacağını tahsil edememiştir. Bu durum karşısında mahkemeye başvuran firma, borcuna karşılık olarak fabrikayı kendi mülkiyetine kaydettirmiştir. Fakat Masson Scott firmasının idare meclisi, kendi firmalarının bu fabrikayı çalıştırmasına karşı çıkmıştır. Kâğıt

⁴⁹ İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü, 91540: 6, 10, 15.

⁵⁰ İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü, 91540: 6, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 19, 24, 27, 32, 33.

makinelere üreten ve satan bir firmanın, fabrika çalıştırmasının kendi müşterileriyle rekabet demek olacağı ileri sürmüştür. Bu durum karşısında fabrika faaliyetini sonlandırmış ve işler uzun bir süre süruncemede kalmıştır.⁵¹

Faaliyetini Sonlandıran Hamidiye Kâğıt Fabrikasını Tekrardan Açma Çabaları

Fabrikanın yönetim kurulu üyesi ve İngiltere vatandaşı Edwin Pears,⁵² 3 Mayıs 1910 tarihinde sadarete bir dilekçeyle başvurmuştur. Şikâyet dilekçesinde kendilerinden haksız ve yersiz olarak, emlak vergisi talep edildiği belirtmektedir. Talep edilen bu yüksek verginin, fabrikanın kapalı kalmasına sebep olduğu iddiası dillendirilmiştir. Fabrika imtiyaz müddeti sonunda, bedelsiz olarak bütün bina ve arazisiyle birlikte hükümete devredilecektir. Ayrıca fabrika bir vakfa destek olmak için, mukataaya da bağlanmıştır. Pears bu yükümlülükler sebebiyle, kendilerinden emlak vergisi talep edilmemesini istemektedir.

“...vakfın hukukunu siyanete...on gurus hesabıyla mukataaya rabt olunmuş elli seneden ibaret bulunan müddet-i imtiyaziyenin bitiminde mezkûr fabrika ebnîyesiyile müstemilatından olan arazinin bila tazminat hükümet-i seniyyeye terki imtiyaz şeraiti cümlesinden bulunmuş...sadaret-penabîleri buyurıldığı üzere bu makule mukataaya rabt olunan ve bil-abire hükümete terki meşrut bulunan şirket ve müesseselerden emlak virgüsi namıyla imtiyaz müddetinde bir şey talebine kanun ve teamül-i hükümetce cevaz-ı niçam ve emsali olmadığı halde Maliye Nezaretinden...mesdudiyeti cümlelerin malum olan mezkûr fabrika için bir hayli virgü mutalebe olunur...”⁵³

Birikmiş emlak vergisi dolayısıyla fabrika, Maliye Nezareti tarafından açık arttırmayla satışa çıkartılacaktır. Edwin Pears 12 Mayıs 1910 tarihinde bu sefer Şura-yı Devlete yazdığı dilekçeyle, yürütmenin durdurulması kararının alınmasını istemiştir. Sadarete sunulanlarla aynı olan gerekçeler; mukataa ve imtiyaza bağlı olan binalardan, emlak vergisi talep edilmemesinin yerleşmiş bir hükümet kuralı olduğu düşüncesidir.

“...mezkûr virgünün tahsili için zikrolunan fabrika mevki-i müzayedeye konulmuştur malum-ı ali-yi riyyaset-penabîleri olduğu üzere bu ve bu gibi mukataa ve imtiyaza merbut mebaniden emlak virgüsi talep olunmaması devletce müttebaaz kaide iktizasında olduğundan karara değin müzayedeye muamelesinin tebiri...”⁵⁴

⁵¹ O. Ersoy, *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda*, s. 52-53.

⁵² Edwin Pears Mart 1873'te avukat olarak çalışmak üzere İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'daki İngiliz yerleşimcilerinin ve genel olarak İngiliz çıkarlarının, sıkı bir savunucusu olarak çalışmıştır. 40 yılı aşkın bir süre İstanbul'da çalışan Pears, patlak veren I. Dünya Savaşı sebebiyle Aralık 1914'te İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Edwin Pears, *Forty Years In Constantinople*, Herbert Jenkins Limited, Londra 1916, s. V, 4-5. Kendisi ayrıca oryantalist bir bakış açısıyla, Osmanlı tarihi üzerine bir eser kaleme almıştır. Edwin Pears, *Turkey and It's People*, Methuen, Londra 1911.

⁵³ BOA ŞD 1230/39. 20 Nisan 1326, 3 Mayıs 1910.

⁵⁴ BOA ŞD 1230/39. 29 Nisan 1326, 12 Mayıs 1910.

Edwin Pears'ın talebi Maliye Nezareti tarafından değerlendirilmiş olup, 30 Mayıs 1910 tarihinde nezaretin konuyla ilgili görüşü Şura-yı Devlete iletilmiştir. Maliye Nezareti fabrikanın mukataaya bağlanmasına mani veya gümrük vergisinden muafiyetini gösteren, herhangi bir kaydın imtiyaz mukavelenamesinde olmadığını belirtmiştir. Mukavelenamenin vergileri düzenleyen dördüncü maddesi; teknoloji transferi, hammadde ve üretim hakkındaki muafiyetlerden bahsetmektedir. Bu maddenin emlak vergisinden muafiyet şeklinde algılanması mümkün değildir. Ayrıca imtiyaz müddetinin bitiminde, arazi ve binaların devlete terki de vergi ödememeye bir mazeret kabul edilemez. Bütün bunların üstüne verginin geciktirilmesi talebi, tahsili emval kanuna aykırıdır.

“...Beykoz Kâğıd Fabrikası için tahsis olunan arsanın mukataaya rabtına ve fabrika ile müstemilatının virgüden muafiyetine dair imtiyaz mukavelenamesinde bir kayıt mevcut olmayub... dördüncü maddesinde muharrer ise de bunun emlak virgüsüne taalluğu olamayacağı ve müddet-i imtiyazın bitiminde fabrika arazi ve ebnîyesinin hükümet-i seniyyeye terki de müddet-i imtiyazıye zarfında virgüden muafiyetini icab itmeyeceği bedihi ve virgünün tehiri mütalebesi ise tahsili emval kanununa muhalif olmak hasebiyle bit-tabi gayri-caiz bulunmuş olduğu beyanıyla...”⁵⁵

Edwin Pears'ın talebine olan Maliye Nezaretinin itirazını, Sivas'ta iplik ve dokuma fabrikası kurmak için imtiyaz alan İbrahim Niyazi Bey'in mukavelenamesi desteklemektedir. Sivas gibi ulaşım ve pazarlama imkânlarının kısıtlı olduğu bir şehirde fabrika kurmak isteyen İbrahim Niyazi Bey'e, ilave bir destek olarak emlak vergisi muafiyeti de tanınmıştır. Vergiyle ilgili diğer hükümlerin yanında, bu muafiyet de ayrıca ve açıkça belirtilmiştir. İmtiyaz mukavelenamesinin altıncı maddesinde, fabrika binası ve müstemilatı için 15 yıl süreyle emlak vergisi talep edilmeyeceği belirtilmektedir. “*Fabrikanın ebnîyesi ve müstemilatı üzerine on beş sene müddetle bir güne virgü tarh olunmayacaktır.*”⁵⁶

Ticaret ve Nafia Nezareti Osman Bey'in imtiyazının durumu hakkında, nezaretin hukuk müşavirliğinden görüş istemiştir. Hukuk müşavirliği imtiyazın geçerliliğiyle ilgili olarak, öncelikle durumu süre bakımından incelemiştir. Elli yıllık sürenin ancak yarısı dolduğu için, imtiyazın geçerliliğini henüz devam ettirmektedir. Fakat imtiyazın üçüncü maddesi mukavelenamenin hükümlerinin sürebilmesi için, fabrikanın ülkenin ihtiyacını karşılayacak kadar üretimde bulunmasını şart koşmaktadır. Ancak bırakın ihtiyacı karşılamayı, fabrika 29 Ağustos 1893 tarihinde üretimi durdurmuştur. İstanbul vilayeti vekâletinin tezkiresiyle de onaylanan bu durum karşısında, hükümetin yeni girişimcilere kâğıt fabrikası kurulması için imtiyaz vermeye hakkı bulunmaktadır. Fakat hukuk müşavirliğinden görüş istenildiği tarihte vefat etmiş olan Osman Bey'in, vârislerinin bu imtiyazı sürdürüp sürdüremeyeceklerinin öğrenilmesi gerekmektedir. Kendilerine uygun bir süre tanıdıktan sonra, eğer girişimde bulunmazlarsa imtiyaz hükmünü kaybedecektir.

⁵⁵ BOA ŞD 1230/39. 21 Cemaziyelevvel 1328, 17 Mayıs 1326, 30 Mayıs 1910.

⁵⁶ BOA A.DVNSMKLT.d.8., s. 161.

“...mezkrûr fabrikanın ihtiyacı memlekete kâfi kâğıd imali şöyle tursun 17 Ağustos 1309 tarihinden berii muattal olduğu İstanbul vilayeti vekâletinin işbu tezkîresi meâlinde müsteban olmağla hükkümet-i seniyyenin diğer bir talibe imtiyaz itasına salabiyeti derkardır ancak... mumaileyh Osman Beyin veresesine bir ihtarname-i resmi tebliğiyile idarece tayin olunacak bir müddet-i münasibe zarfında ifa-yı taahhüde davet ve müddet-i mezkrûra zarfında dahi ifa-yı taahhüd olunmadığı suretde imtiyazın ıskat olacağıın tebliğ olunması...”⁵⁷

Kâğıt fabrikasının imtiyazının geleceği hakkında, hukuk müşavirliğinden görüş alınmıştır. Ticaret ve Nafia Nezareti konu hakkında, 5 Haziran 1910 tarihinde sadarete bilgi vermiştir. Bu raporda belirtilen Serkurena Osman Bey’in ilk talep dilekçesinde istediği gibi, eski mum fabrikasında küçük ölçekli olarak üretime başlandığıdır. Fakat iki yeni üretim alanı daha inşa edilmek istenirken, hukuk müşavirliğinin belirttiği tarihte üretime ara verilmiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti sanayi idaresi, hukuk müşavirliğinin konuyla ilgili görüşlerine büyük ölçüde katılmaktadır. Fakat imtiyazın sonlandırılmasıyla ilgili konular, mukavelenamenin yorumlanmasını gerektirmektedir. Bu konuda ise Şura-yı Devlet görüş alınacak kurumdur. Sadarete yazılan bu raporla, Şura-yı Devletten görüş istenilmektedir.

“...ancak mütalaa-i mebhuse mukavelenamenin tefsir-i ahkâmuna müstenid olduğundan ve hakk-ı tefsir ise Şura-yı Devlete aid bulunduğundan bu babda şurayı mezkrûra bir karar ittihazının maruz-ı istizaında buşur-ı samiye-i sadaret-penâhlerine arz ve işarı sanayi idaresinden ifade kılınmağla...”⁵⁸

12 Temmuz 1910 tarihinde konu bütünüyle, Şura-yı Devlet Maliye ve Nafia ve Maarif Dairesinde görüşülmüştür. Görüşmede önceki bilgilerin tekrarından sonra, Edwin Pears’ın bazı şikâyetleri sıralanmıştır. Mukavelenamenin ikinci maddesinde fabrika arazisinin kamu mülkiyetinde olması halinde; bedelsiz olarak verileceğinin yazılı olması gerekçesiyle, vergiden muafiyet talebi tekrarlanmıştır. II. Meşrutiyet’in ilanından sonraki yeni düzenden cesaret bularak, tekrardan üretime geçilmek istendiği belirtilmektedir. Bu cümlelerin yeni idareye yakınlık için araya sıkıştırıldığı kuvvetle muhtemeldir. Pears akabinde fabrikanın vergi borcunun, 35.000 ile 40.000 lira arasında olduğunu belirtmiştir. Bu verginin ödenmesinin şart koşulması, şirketin finansal yapısını çok zorlayacağı için; fabrikanın yeniden üretime başlaması mümkün olmayacaktır. Bu durumda mukavelenamenin üçüncü maddesi işletilerek, fabrikanın devlet tarafından imtiyaz sahibinden satın alınması yoluna da gidilebilir. Fakat Pears’ın iddiası hem birikmiş vergileri hem de yıllık 2000 liraya yaklaşacak yeni vergiyi ödeyecek, bir şirket bulunamayacağı yönündedir. Ayrıca fabrikanın üzerinde Osmanlı Bankası tarafından konulmuş, 25.000 liralık bir ipotek bulunmaktadır. Bunun kaldırılması da ilave bir maliyet unsurudur. Devlet bu konularda destek olmazsa, imtiyaz müddeti sonuna kadar birikecek vergiler 100.000 lirayı bulabilir. Hâlbuki gereken kolaylık kendilerine gösterilirse, kâğıt fabrikasını şirket derhal faaliyete geçirecektir.

⁵⁷ BOA ŞD 1230/39. 18 Mayıs 1326, 31 Mayıs 1910.

⁵⁸ BOA ŞD 1230/39. 27 Cemaziyevvel 1328, 23 Mayıs 1326, 5 Haziran 1910.

“...ikinci maddesinin bir fıkrasında fabrikanın inşası için münasib görülecek mabul arazi-i emiriyeden olduğu halde meccanen virileceği muharrer bulunmasına istinaden fabrikanın vergiden muafı olacağı ve fabrika sahibleri devr-i cedüdeden cesaret alarak imalata mübaşeret edeceklerse de şimdiye kadar terakim olub ceman otuz beş ile kırk bin liraya karib bir yekuni teşkil iden virgünün hükümetce mütalesinde ısrar olundığı halde şirketin böyle ağır tekâlifî tesviyeye gayri muktedir olması hasebiyle fabrikeyi yeniden küşad itmeleri mümkün olamayacağı ve imtiyaz mukavelenamesinin üçüncü maddesine tevfiikan fabrika mikdar-ı bedelinin sahib-i imtiyaza itasıyla hükümetce iştirası lazım gelerek bu cihet tervic idilse bile şerait-i hazırda dâhilinde müterakim virgülerin tediyesi ve beher sene iki bin liraya karib bir meblağın virgü olarak itası suretiyle hiçbir şirket bulunamayacağı ve mezkeür fabrika ehyem yirmi beş bin liraya Osmanlı Bankasına merhun olarak... müterakim virgülerde müddet-i imtiyaz bitamina kadar yüz bin liraya balığ olacağı cihetle hükümet-i seniyyece şu hakikî nazâr-ı ebemmiyete alınarak muavenet-i lazıme irae olundığı takdirde şirketce mezkeür fabrikanın derhal küşad idileceği beyan olunmuş...”⁵⁹

Edwin Pears’ın bu taleplerine karşılık, Maliye ve Nafia ve Maarif Dairesi öncelikle imtiyazın halen geçerliliğe sahip olup olmadığını incelemiştir. Mukavelenamenin ikinci maddesi, imtiyazın işlerlik kazanabilmesi için bir şirket kurulabileceğini bildirmektedir. 6 Eylül 1886 tarihinde şirketin kurulduğu devlet tarafından da onaylandığından, imtiyaz sahiplerinin vârislerine herhangi bir ihtarname gönderilmesi gerekmemektedir. Fakat mukavelenamenin feshiyle ilgili hükümleri içeren üçüncü maddenin, devletin menfaatleri gereği mutlaka dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü fesih halinde imtiyaz sahibinin yaptığı bina, her türlü teçhizat ve arazi masrafları kendisine ödenecektir. İlgili daire mukavelenamenin feshine bu gerekçeyle karşı olduğundan, mevcut şirkete bazı kolaylıklar gösterilerek fabrikanın devamının sağlanması taraftarıdır. Konuyla ilgili itirazlarını üç başlık altında toplamıştır. İlk itiraz ülkedeki bu tarz tesislerin yokluğudur. Yeni girişimcilerin ortaya çıkması ve insanların sanayi mesleğine rağbeti için, bu tarz sanayi tesislerinin kuruluş ve gelişimini engelleyecek kadar ağır vergilere maruz bırakılmaması gerekmektedir. Cari açığı arttıracak şekilde büyüyen bir ithalatın önlenmesi için, gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir. Bu alanda gösterilecek kolaylıklar ülkedeki zenginlik ve refahın artışı sağlayacağından, neticede devletin vergi gelirleri yükselecektir. Maliye ve Nafia ve Maarif Dairesi yıllık 2000 liraya yaklaşacak verginin çok fazla olduğunu belirterek, bunun makul bir seviyeye indirilmesini istemektedir. Ayrıca fabrika inşasından sonra bir seneden fazla çalışmadığı için, daire para kazanamayan şirketin üzerinden birikmiş verginin silinmesini uygun bulmuştur.

“...henüz gayri mevcut bulunan bu gibi sanayi şirketleri tesis ve intişarını mani olacak surette ağır virgüle tabi tutulmaksızın haklarında efrad-ı abalının celbûi rağbetleri mesalik-i sanayiye duhul ile bu babda bezl-i gayretleri zımmında servet-i umumiyeye-i milliyenin memalik-i ecnebiyeye cereyanına mani tedabir ittihazı ve teshilat-ı münasibe ibraz olunarak refah-ı memleketi ve bin-netice varidat-ı devleti

⁵⁹ BOA ŞD 475/12. 5 Receb 1328, 29 Haziran 1326, 12 Temmuz 1910.

tezayid ile menfaat-ı hazinenin bu suretle temini kazıyelerinden ibaret olmasına nazaran mez-kûr fabrika için hakikaten gayet fahiş olan mez-kûr virgününün fabrikanın işlemesine mani olmayacak derecede hadd-i layıkına tenzili ve bidayet-i inşasından beri mez-kûr fabrika yalnız bir sene kadar işledilüb şirketce bundan hiçbir istifade görülmediğinden müterakim virgününde terkin kaydı münasib olduğundan o vechle icra-yı icabının...”⁶⁰

Şurayı Devlet Maliye ve Nafia ve Maarif Dairesindeki görüşmenin üzerinden, bir aydan fazla bir zaman geçmiştir. Fakat Maliye Nezaretine herhangi bir tebligatta bulunulmadığı için, 29 Ağustos 1910 tarihinde kâğıt fabrikasının birikmiş vergi borcuyla ilgili olarak sadaret müsteşarlığından bilgi talep edilmiştir.

“Virgüden olan matluba mukabil hazîne namına muamele-i tefovüzüyesi derdest-i icra bulunan Beykozda vaki kâğıd fabrikası hakkında Şura-yı Devletce bir karar ittihaz buyurulmakta olduğundan muamelenin tebiri...aradan bir mahı mütevaciz zaman mürrer eylediği halde henüz bir karar tebliğ buyurulmamış...”

İlgili müsteşarlıktan ertesi gün gelen cevapta, konuyla ilgili olarak Şura-yı Devletin genel kurulunda muamelenin devam ettiği ve ilgililere tebligatta bulunulduğu bildirilmektedir.⁶¹

17 Eylül 1910 tarihinde kâğıt fabrikasının geleceği, Şura-yı Devlet genel kurulunda görüşmeye alınmıştır. Fabrikaya muhammen bedel olarak 190.000 lira değer biçilmiştir. Bu yüksek değer, verginin çok fahiş rakamlara ulaşmasını sağlamaktadır. Bu değerın aşırılığı için en büyük delilse; Osmanlı Bankasına 25.000 liraya ipotekli bulunan fabrikanın üzerindeki ipoteği kaldırmaya, bankanın 5000 liraya razı olmasıdır. Genel kurul bu durum karşısında, önceki dairenin kararlarına büyük ölçüde katılmaktadır. Kendisi konuyla ilgili olarak, üç karar almıştır. İlk kararı Osmanlı Bankasının tavrıyla da netleşen aşırı yüksek muhammen bedelin, uygun bir miktara indirilmesidir. İkinci kararsa mukavelenamenin feshi halinde devleti ağır yükümlülükler altına sokacak olan üçüncü maddenin,⁶² kamu yararı dikkate alınarak yeniden düzenlenmesidir. Yapılacak bu düzenlemelerin gerekliliği, konunun uzmanları tarafından da onaylanmaktadır. Konuyla ilgili üçüncü ve son kararsa, kurulmuş olan fabrikadan ülkenin faydalanmasının sağlanmasıdır. Yani üretimin tekrardan

⁶⁰ BOA ŞD 475/12. 5 Receb 1328, 29 Haziran 1326, 12 Temmuz 1910.

⁶¹ BOA BEO 3799/284868. 25 Şaban 1328, 17 Ağustos 1326, 30 Ağustos 1910.

⁶² “Yalnız bu fabrika eğer ülkenin ihtiyacını karşılayacak miktarda kâğıt üretemezse, öncelikle bu durum resmi kanaldan tespit edilecektir. Akabinde yeni girişimcilerin yapacağıysa, Osman Bey’in imtiyazından daha uygun şartlarla talepte bulunmalardır. Bu durumda kurulmuş olan fabrikanın bina, makine, alet ve edevat, arazi temini için harcanan miktar ve diğer masrafları hesap edilerek; yeni imtiyaz isteyene ödettirilecektir. Ancak bundan sonra yeni imtiyaz görüşmelerine geçilebilecektir.” İmtiyaz mukavelenamesinin bu maddesi, imtiyazın iptali halinde imtiyaz sahibine tazminat ödenmesini gerektirmektedir. Ortada Pears’tan başka talipli olmadığı için, bu tazminatın devlet tarafından ödenmesi gerekecektir. BOA A.DVNSMKLT.d.2. s.51.

başlaması ve mukavelenamedeki gerekli düzenlemenin yapılması için, birikmiş vergilerin iptal edilmesi Şura-yı Devlet genel kurulunca uygun bulunmuştur.

“...fabrikaya vaz olunan yüz toksan bin lira kıymetin ne derece fabişi olduğu yirmi beş bin lira mukabilinde Osmanlı Bankasına merhun iken ehyem bankanın beş bin lira ile fekk-i rebine amade bulunduğu hakkındaki delail ile sabit olmasına... fabişliği bu suretle anlaşılan kıymet-i muhammenin hadd-i layığına tenzili ve alakadarınca dahi beyan-ı muvafakat olunmasına mebni mukavelenamenin menafi-i devlet ve memleket noktasından tadili ile işbu müessesenin vücudundan istifade edilmesi esbabının istikmali maslahaten zaruri... üçüncü maddenin izale-i tesirat-ı için müterakim virgülinin dahi kaydının terkini münasib görüldüğünden bu suretle ifa-yı muamele olunması zmnında...”⁶³

Şura-yı Devletin bu kararı üzerine, sadaret 21 Eylül 1910 tarihinde konuyu Ticaret ve Nafia Nezaretine iade etmiştir. Genel kurulda şikâyet edilen maddenin düzeltilmesi için, nezaretten yeni bir taslak hazırlanması istenmektedir. *“...mukavelenameyi tadilen ve emsaline tevfiқан bir layiha kaleme alınarak tesyarına...”⁶⁴*

Taleplerini olumlu karşılayan bu kararlar sonrası, fabrikanın yönetim kurulu üyelerinden Edwin Pears; Şura-yı Devlete dilekçeyle başvurarak durumu belgelendirmek istemiştir. Birikmiş verginin iptaliyle diğer hükümleri içeren, genel kurulda onaylanmış olan maliye ve nafia ve maarif dairesinin tezkiresinin onaylı bir suretinin kendisine verilmesini istemektedir.

“...Şura-yı Devlet heyet-i umumiyesince tasdiğe iktiran iden Şura-yı Devlet maliye ve nafia ve maarif daire-i aliyyesi kararını havi mazbatanın bir kaza suret-i musaddakanın savb-i acizîye itası hususına istirham iderim...”

Bir hafta sonra 27 Ekim 1910 tarihinde verilen cevapta, kararların bu şekilde örneğinin verilmesinin Şura-yı Devletin yöntemi olmadığı bildirilmiştir.⁶⁵

Şura-yı Devletin yeni bir taslak hazırlanması gerektiği kararı üzerine; 28 Kasım 1910 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti müsteşarı, hukuk müşaviri ve sanayi idaresi müdür muavininden oluşan bir heyet kurulmuştur. Heyet üçüncü ve beşinci maddelerde değişiklik önerisinde bulunurken, bir de hazırladığı mukavelename taslağına ek madde koymuştur. Heyetin üçüncü maddedeki değişiklik talepleri, öncelikle devleti yükümlülük altına sokan bütün hükümlerin kaldırılmasıdır. Daha sonra ise ülke genelini kapsayan imtiyazın, 50 yıl yerine 15 yıllla sınırlandırılmasıdır. Son olarak ise 50 yıllık imtiyaz süresinin, sadece İstanbul’la sınırlı tutulmasıdır. Beşinci maddeye gelince şirketin arazi, binalar ve bütün makine parkı üzerinde; imtiyaz müddeti boyunca olduğu gibi, sürenin sonunda da tam yetkili olmasıdır.

⁶³ BOA ŞD 475/12. 13 Ramazan 1328, 4 Eylül 1326, 17 Eylül 1910.

⁶⁴ BOA BEO 3806/285435. 17 Ramazan 1328, 8 Eylül 1326, 21 Eylül 1910.

⁶⁵ BOA ŞD 3073/2. 7 Teşrinievvel 1326, 20 Ekim 1910.

“...müddet-i imtiyazıye hitamında fabrikanın mebni bulunduğu arazi ile kâffe-i ebniyesi ve müstemilatı ve âlat ve edevatı şirkete aid olacağı gibi şirket dahi anları istediği vecble istimal idecektir.”

Heyet taslağa ek madde olarak, üretime geçişi düzenleyen hükümleri koymuştur. Bu maddeye göre değişikliklerin hükümetçe onaylanması tarihinden itibaren, en geç bir buçuk yıl içerisinde üretime başlanması istenilmiştir. Bu süre zarfında üretime başlanılmaması veya başlanılsa bile geçerli bir zorunluluk olmadan, bir seneyi aşkın bir süre üretime ara verilmesi durumunda imtiyaz geçerliliğini kaybedecektir. Böyle bir durumda şirket, kendisine resmi tebligat yapılmasına gerek olmadan imtiyaz hakkını kaybedecektir.⁶⁶

Ticaret ve Nafia Nezareti 1 Mart 1911 tarihinde, sadarete durumu bildiren bir rapor sunmuştur. Bu raporda heyetin çalışmaları neticesinde, mukavelename taslağında istenilen değişikliklerin yapıldığı bildirilmektedir. Yukarıda belirtilen değişiklikleri Edwin Pears'ta onaylamış olup, bunun için fabrikaya yüklenilmiş olan birikmiş vergi borcunun silinmesini ön şart olarak koşmuştur. Zaten Şura-yı Devlet genel kurulunun kararı da bu yöndedir.⁶⁷

28 Mart 1911 tarihinde Şura-yı Devlet Maliye ve Nafia ve Maarif Dairesi, hazırlanan taslağı görüşmeye almıştır. Bu görüşmede ele alınan konular; imtiyazın üretim alanında çeşit olarak sınırlandırılması, vergiyle ilgili muafiyetin düzenlenmesi ve üretim ölçeğinde daha önce istenen şartın sakıncalı bulunduğu için kaldırılmasıdır. İlk ele alınan konu üretimin kapsamıyla ilgili olup, imtiyaz mukavelenamesinin ilk maddesinde her çeşit kâğıt üretimi için imtiyaz verildiği belirtilmektedir. Hâlbuki bu tarz bir ifade sigara ve duvar kâğıdı gibi, kâğıt sanayisinin farklı kollarını da içine alacak şekilde çok geniştir. Kâğıt sanayisindeki diğer alanlarda faaliyette bulunacak olanların, önünün kesilmemesi gerekmektedir. Mukavelenamedeki bu değişiklik Beykoz'daki kâğıt fabrikasının bu alanlarda faaliyette bulunmasını yasaklamamakta olup, sadece bu üretimi kendisine tahsis etmemesine yöneliktir. Fabrikanın imtiyazı baskı, yazı ve okullara yönelik kâğıtlar içindir. Zaten imtiyazı alan Osman Bey, ilk dilekçesinde nihai amacının bir matbaa kurmak olduğunu belirtmişti. Fabrikanın kuruluş amacı basın yayın faaliyetlerini sürdürmek amacına yönelikti.

“...imtiyazın hükmünü pek fazla bir dereceye teşmil ve sigara kâğıdı ve duvar kâğıdı gibi mamulâtı vücuda getiren ve amelîyatı başka bir şekil ve surette cereyan iden sanayiye müteallik memleketde sair fabrikalar tesisini müddet-i müdebbire men etmek demek olacağı... Beykoz fabrikasının lüzum gördüğü halde bu dürlü imalat ile istigal itmesine mani demek olmayub yalnız o takdirde bu dürlü imalatı kendisine hasr idememesini teminden ibaret bulunduğundan mezkûr fabrika imtiyazının matbuata ve mekatibe ve muharrerata müteallik kâğıtlara münhasır olduğunun mukavelede tasrihi dahi münasib görüldük...”⁶⁸

⁶⁶ BOA ŞD 475/12. 26 Zilkade 1328, 15 Teşrinisani 1326, 28 Kasım 1910.

⁶⁷ BOA ŞD 475/12. 30 Safer 1329, 16 Şubat 1326, 1 Mart 1911.

⁶⁸ BOA BEO 3926/294386. 27 Rebiülevvel 1329, 15 Mart 1327, 28 Mart 1911.

Maliye ve Nafia ve Maarif Dairesindeki görüşmenin devamında, vergilerle ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Mukavelenamenin ilk örneğinde gümrük resmi ve diğer vergilerden muafiyet şeklindeki ibare çok geniş bulunduğundan, sadece gümrük vergisi istisnasıyla sınırlandırılmıştır. Ele alınan üçüncü konuya imtiyazın geçerliliğiyle ilgili olarak, ülkenin ihtiyacını karşılayacak miktarda üretim yapma mecburiyetidir. Mahzurlu bulunduğu için kaldırılan bu madde, içeriğinde önemli bir sakınca barındırmaktadır. Çünkü fabrikayı açanların amacı kâr ve gelir elde etmek olduğu için, üretimi arttırmak istemeleri gayet tabidir. Fakat bütün ülkenin kâğıt ihtiyacını tespit edecek, güvenilir bir ölçü elde bulunmamaktadır. Bu sebepten böyle bir şartın takibi kolay olmayacaktır. Fabrikadan istenilmesi makul olan husussa, üretimin sürekliliğinin sağlanmasıdır. Görüşmenin en sonundaysa Edwin Pears'ın öncelikli olarak istediği, birikmiş verginin affıyla ilgili talep kabul edilmiştir. Görüşülen hususların geçerlilik kazanması, vergi affının kanunen onaylanmasından sonra olacaktır.

“...mahzurlu olub çünkü fabrikayı açacak kimselerin maksadları temettü olduğu cihetle kendülerince imkân müsaid olduğu kadar fazla miktarda kâğıd imaline gayret itmeleri tabii bulundukdan maada memleketce ihtiyaca kâfi kâğıdın mikdarını tayin için hiçbir mikyas-ı salim mevcud olmadığı halde...”⁶⁹

11 Nisan 1911 tarihinde konu Şura-yı Devletin genel kurulunda görüşülmüştür. Burada yapılan itiraz, üretim sürecinin ticarete dökülmesini önlemeye yöneliktir. Vergi ayrıcalıkları tanınan fabrika hızlı kâr elde etmek için, üretim yapmak yerine kâğıt ithal edip satış yapmak isteyebilir. Hâlbuki devletin verdiği bu imkânlar, ülke içindeki kâğıt üretiminin artışı içindir. Cüzi bir üretimin gerekçe gösterilerek, üretim hedefinin suiistimal edilmesinin önlenmesi gerekmektedir. Bunun için imtiyaz mukavelenamesine bilirkişilerin tespit edeceği, bir aşgari üretim sınırı konulmalıdır. Ayrıca hammaddeye tanınan gümrük vergisi muafiyetinin denetlenmesi için, fabrikanın kullanacağı malzemenin ayrıntılı defteri hazırlanmalıdır.⁷⁰

15 Nisan 1911 tarihinde Edwin Pears sadarete bir dilekçe vermiştir. Dilekçesinde bir grup sermayedarı temsilen, Beykoz'daki kâğıt fabrikasının tekrardan açılışını hızlandırmaya çalıştığını belirtmektedir. İmtiyaz mukavelenamesinde çeşitli düzenlemeler yapmak için sürdürülen görüşmelerin, bir yılı aşkın bir sürede tamamlanamadığından şikâyet etmektedir. Sadrazam Hakkı Paşa'dan geride kalan birkaç noktanın halledilmesi için, randevu talep etmektedir.⁷¹ İngilizce olan dilekçesi iki gün sonra tercüme edilmiştir.⁷²

Bu dilekçe verilmesine rağmen, Edwin Pears'ın şikâyetleri halledilmemiştir. Bunun üzerine 6 Mayıs 1911 tarihinde, Pears sadaret makamına bir dilekçe daha

⁶⁹ BOA BEO 3926/294386. 27 Rebiülevvel 1329, 15 Mart 1327, 28 Mart 1911.

⁷⁰ BOA BEO 3926/294386. 11 Rebiülahir 1329, 29 Mart 1327, 11 Nisan 1911.

⁷¹ BOA BEO 3926/294386. 15 Nisan 1911.

⁷² BOA HR.TO 541/68. 4 Nisan 1327, 17 Nisan 1911.

yazmıştır. Dilekçede önceki konuları tekrar ettikten sonra; birikmiş vergi, makine parkı üzerindeki ipotek ve fesih halinde devletin ödeme yükümlülükleri hakkındaki görüşlerini bildirmiştir. Dilekçesine en önemli şikâyeti olan, birikmiş verginin tekrar talep edilmesinden duyduğu rahatsızlıkla başlamıştır. Yapılan görüşmelerde imtiyaz mukavelenamesinde aleyhlerine olan yeni düzenlemeleri, bu verginin kaldırılması şartıyla kabul ettiklerini bildirmiştir. Zaten fabrika bir seneden fazla çalışmadığı için, şirketin elde ettiği bir gelir bulunmamaktadır. Ayrıca fabrikanın arazisi ve binaları için, yıllık 2000 lira civarında bir emlak vergisi talep edilmiştir. Fakat Pears'ın iddiası vergi istenilen gayrimenkullerin kıymetinin, 5000 ile 7000 lira arasında olduğu yönündedir. Bu haksız taleplerin sürdürülmemesini istemektedir.⁷³

Edwin Pears dilekçesinin devamında; Maliye Nezaretinin bu vergiler konusunda ısrarcı olsa bile, bir şey elde edemeyeceğini beyan etmektedir. Fabrikanın makine parkı, 50.000 liraya Osmanlı Bankasına ipotekli durumdadır. Zaten fabrikanın uzun süre çalışmamasının sebebi, bu borcun ödenememesi yüzündendir. Fabrikanın teçhizatını kuran şirket, alacağını tahsil edemeyince bu ipotegi koydurmuştur. Fabrikanın devlet arazisi olan arsasının ve üzerindeki binalarının, 30.000 lira civarındaki vergiyi karşılması mümkün değildir. Pears'ın dilekçesinde bildirdiği üçüncü konuya, imtiyaz mukavelenamesinin üçüncü maddesidir. Bu maddeye göre imtiyazın feshi durumunda, makine parkı devlet tarafından satın alınacaktır. Şirketin 180.000 İngiliz lirası bedelle kurduğu makineler için, devlet büyük bir ödeme yapmak zorunda kalacaktır.

“...şirketin bilcümle âlat ve edevatı elli bin lira mukabilinde ve sened-i resmi ile Bank-ı Osmaniye merhundur Maliye Nezareti müterakim otuz bin kâsur liralık virgülyi ancak fabrikanın arsasıyla ebnîyesinin fîruhtandan istihsal idebilir ki bunu kıymeti bin-i fîruhtanda... âlat ve edevattan tecrid olundığı zaman kıymeti hiç mesabesinde... şirketin bu âlat ve edevat için yüz seksen bin İngiliz lirasından ziyade sarf itmiş olmasına... hükümet fesh-i imtiyaz halinde böyle cesim bir meblağı şirkete tediye eylemek zaruretinde bulunacaktır.”⁷⁴

Edwin Pears'ın dilekçesi üzerine sadaret, Maliye Nezaretine 19 Temmuz 1911 tarihinde bir bilgilendirme yazısı yazmıştır. Konunun Meclisi Vükelada tekrardan görüşülmesi istenmektedir. *“...terkim olunan mazbatalar ile melfuflı... Meclisi Vükelada tekrar görüşülmek üzere iadesi...”*⁷⁵ Sadaretin bu yazısına 1 Ağustos 1911 tarihli Maliye Nezaretinin cevabı, konunun ülkeye sağlayacağı fayda açısından yönelttiği eleştirileri içermektedir. Nezaret devletin kâğıt üretimi için, kimseye tekel hakkı tanımak zorunda olmadığını belirtmektedir. Verilen bu imtiyazın hazine ve devlete faydası olmadığını düşünmektedir. Ayrıca sanayinin teşviki için böyle bir imkân tanınacak olsa bile, imtiyaz mukavelenamesinde

⁷³ BOA BEO 4044/303252. 7 Cemaziyelevvel 1329, 23 Nisan 1327, 6 Mayıs 1911.

⁷⁴ BOA BEO 4044/303252. 7 Cemaziyelevvel 1329, 23 Nisan 1327, 6 Mayıs 1911.

⁷⁵ BOA BEO 3918/293810. 22 Receb 1329, 6 Temmuz 1327, 19 Temmuz 1911.

çalışanların Osmanlı vatandaşı olması gerektiğine dair bir hüküm bile bulunmamaktadır. Bu gerekçelerle talebin karşılanmasının, ülkeye bir fayda sağlamayacağını düşünmektedir.⁷⁶

Maliye Nezaretinin bu görüşleri sonrası, Sanayi İdaresi vasıtasıyla hukuk müşavirliğinden görüş istenmiştir. Müşavirlik 19 Ağustos 1911 tarihinde bildirdiği görüşünde, Maliye Nezaretinin bu fabrika için müzayedeye çıktığını bildirmiştir. Fakat bir talipli çıkmadığı için, fabrika hazine namına kaydedilmiştir. Bu gerekçeyle Ticaret ve Nafia Nezareti ile imtiyaz sahibi arasında görüşmeler gerçekleşmesine rağmen, şirketin nezaretten herhangi bir talepte bulunamayacağını belirtmektedir.

“...nezaretle sahib-i imtiyaz arasında akdi itilaf zımnında icray-ı müzakerat idildiği sırada Maliye Nezaretince fabrikanın müzayedeye vaz ve talib zıbur itmemesine mebni hazîne namına ferağ icra olunmasından tolayı şirketin nezaretden bir gına zarar ve ziyân talebine salabiyeti bulunmadığı mütaalaasıyla sanayi idaresine iade olundu...”⁷⁷

Edwin Pears'ın aracılık ettiği The Hudson's Bay&Pacific Railway Development Company adlı demiryolu şirketi, Hariciye Nezareti aracılığıyla yaşadıkları sıkıntıları belirten bir dilekçe göndermişlerdir. Şirket iki yıldan uzun süredir, kâğıt fabrikasının yeniden işlerlik kazanması için çalışmalarını sürdürmektedir. Ticaret ve Nafia Nezaretinin tavsiyeleri ve Şurayı Devletin olumlu kararlarına rağmen, kendilerine her gün yeni bir engel çıkarılmaktadır. Şirket bu tarz çözümsüzlük üreten yaklaşımın, Osmanlı Devleti'ne zarar vereceğini savunmaktadır. Yatırım yapmak isteyen İngiliz sermayesi zor durumdadır. Sonunda olacak olan bu ülkenin kalkınması için kullanılabilir sermayenin, daha rahat çalışabileceği başka yerlere kaçması olacaktır. Bu yaklaşım sadece İngiliz sermayesiyle sınırlı kalmayacak olup; diğer ülkelerin yatırımcıları da Osmanlı Devleti'nin bu yaklaşımı sonucu, yabancı sermayeye yaklaşımı daha ılımlı olan yerlere yöneleceklerdir.

“...kema-fıssabık ibkay-ı mevani ve müşkilatda devam üddiği ve dermeyan idilen mutalebe-i muhtelifeye havale-i sem-i itibar eylemediği takdirde Memalik-i Osmaniyede her an hayat-ı hakikiye-i dostane ile mütehasıs olan İngiliz sermayedarından hiç birinin Memalik-i Osmaniyenin terakkiyat-ı sanaiyesinin artık memalik-i mezkûraya gelmeyeceklerine ve bu halin Memalik-i Osmaniyenin yalnız refahiyet ve saadet haline iras-ı mazarrat itmekle kalmayub sair ecnebi sermayedarını menafi ve sermayeleri Memalik-i Osmaniyeden ziyade mazhar-ı syanet olan diğer yerlere gitmeğe mecbur eyleyeceğine katiyen eminim...”⁷⁸

İşlemlerin uzamasından dolayı ümidini kaybetmeye başlayan Edwin Pears, 28 Mayıs 1912 tarihinde Ticaret ve Ziraat Nezaretine bir dilekçe daha vermiştir. Maliye Nezareti ile aralarındaki anlaşmazlığa artık dayanamadığı belirtmektedir. Meclisi Vükelanın isteği üzerine, imtiyaz talebi tekrardan görüşülecektir.

⁷⁶ BOA BEO 3926/294386. 6 Şaban 1329, 19 Temmuz 1327, 1 Ağustos 1911.

⁷⁷ BOA BEO 4044/303252. 6 Ağustos 1327, 19 Ağustos 1911.

⁷⁸ BOA BEO 4044/303252. 3 Ağustos 1327, 16 Ağustos 1911.

Taleplerinin gerçekleşmesi için biraz daha beklemek zorundadır. Dilekçedeki ana şikâyet konusu, Maliye Nezaretinin istediği birikmiş vergiyle ilgili taleplerdir. Ayrıca Pears mukavelenamede yapılan değişiklikle imtiyazın sadece İstanbul’la sınırlı tutulmasını, kendi menfaatleri için önemli bir tehlike olarak görmektedir. Çünkü İzmit Körfezi’nde yapılacak bir fabrika, bir anda imtiyazlarının bütün avantajlarını yok edebilecektir. Edwin Pears’ın bu endişesi yersiz değildir. Çünkü cumhuriyetin ilanından sonra, Türkiye’nin ilk kâğıt fabrikası olan Sümerbank Selüloz ve Kâğıt Fabrikası (SEKA) İzmit’te kurulmuştur. Kâğıt üretimi alanındaki Türkiye’deki ilk isimlerden olan Mehmet Ali Kâğıtçı ve diğer uzmanlar, kâğıt üretimi için İzmit’in çok önemli avantajlara sahip olduğunu belirlemişlerdir. 1934’de inşası başlayan SEKA fabrikası, 20 aylık bir inşaat süresi sonrasında 1936’da üretime başlamıştır.⁷⁹

“...nezaret-i celileleri ile Maliye Nezareti beyninde tekrar iden itilaf artuk acizlerince daha ziyade kabil-i takdir değildir Meclisi Vükelanın talebi vechiyle yeniden Dersaadet ve tevabiini şamil olmak üzere temdid idilecek daire-i imtiyaziyede şirket için daimi bir tehlike mevcuttur yarın İzmit Körfezinde ibdas idilecek yeni bir fabrika neticesi itibariyle kâffe-i hukuk-i imtiyaziyemi imha ider...”⁸⁰

Edwin Pears’ın yoğun çabaları ve 3 Mayıs 1910 tarihinde verdiği ilk dilekçenin üzerinden geçen 2 yıl 1 ay ve 16 günlük zaman dilimi sonrası, istediği kanun taslağı Meclis-i Vükelaca kabul edilmiştir. Bu kanunla birikmiş vergisine karşı hükümetçe el konulan Beykoz Kâğıt Fabrikası, II. Abdülhamit tahtan indirildiği için fabrikanın adı da değiştirilmiştir ki, herhangi bir harç talep edilmeden şirkete iade edilecektir. Ayrıca şirketle yeniden yapılan mukavelenamenin; padişah tarafından onaylanmasına kadar geçecek olan süredeki, bütün birikmiş vergi borcu hükümet tarafından affedilecektir.

“Müterakim virgüsüne mukabil hükümetçe tefenvüz idilen Beykoz Kâğıt Fabrikasının bila-harc şirkete iadesine ve mezkûr şirketle yeniden akd idilen mukavelenamenin tasdik-i aliyeye iktirarı tarihine kadar müterakim virgüsününün terkîn kaydına hükümet mezundur...”⁸¹

Hamidiye Kâğıt Fabrikasının İmtiyazının Feshi

19 Haziran 1912 tarihinde vergi borcu ve diğer konuları düzenleyen kanun çıkmıştır. Fakat fabrikanın yeni döneminde de, 1893’teki ilk üretim dönemi gibi uzun süreli çalışma imkânı olmamıştır. 1914’de patlak veren I. Dünya Savaşı ve İngiltere’nin savaşta karşı tarafta olması sebebiyle, İngilizler ülkeyi terk etmişlerdir. Fabrikanın tekrardan boşa kalması, imtiyazının iptali için gerekçe olmuştur. 13 Haziran 1915’te Şura-yı Devlet Maliye ve Nafia Dairesi, imtiyazın iptalini görüşmüştür. Süresi belirsiz bir şekilde üretimin sonlandırılması,

⁷⁹ Reyhan Çömlekçioğlu Kartal, *SEKA I. Kâğıt Fabrikası’nın Mimari Analizi ve Çağdaş Hayata Adaptasyonu İçin Öneriler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Kocaeli 2009, s.20.

⁸⁰ BOA BEO 4044/303252. 15 Mayıs 1328, 28 Mayıs 1912.

⁸¹ BOA MV 166/18. 4 Receb 1330, 6 Haziran 1328, 19 Haziran 1912.

imtiyazın feshi için önemli bir gerekçedir. İmtiyazın feshi için ülkenin ihtiyacını karşılayacak kadar üretimin yapılamaması ve daha uygun şartlarla imtiyaz talebinde bulunanın olması gerekmektedir. Böyle bir durumda önceki imtiyaz sahibinin masrafları, yeni girişimciden devlet aracılığıyla tahsil edilerek eskisine ödetelecektir. Bu noktada devletin, herhangi bir maddi yükümlülüğünün olmadığı düşünülmektedir. Maliye ve Nafia Dairesi imtiyazın feshiyle ilgili olarak, mukavelenamede çok açık şartların olmadığını belirtmektedir. Burada bahsedilen hususlar tamamen ilk imtiyaz mukavelenamesine dayanmaktadır. Bu durumda Edwin Pears ile yapılan görüşmeler ya yürürlüğe girmemiş, ya da savaşın zorlayıcı şartları sebebiyle dikkate alınmamıştır. Çünkü fabrikanın makine parkından bazı parçalar, süregelen savaş sebebiyle savunma sanayisinde kullanılmak üzere sökülecektir. “...mezkûr fabrika derununda bulunan âlat ve edevat ve makinelerden bir kısmının bit-tefrik mahal-li ahirede istimal idilmek içinde imalat-ı harbiyeye devri keyfiyetine gelince...”⁸²

İmtiyazın durumu Şura-yı Devlet genel kurulunda, 13 Temmuz 1915'te görüşülmüştür. Genel kurulun aldığı karar imtiyazın gereklerinin yerine getirilmemesinin, fesih için hükümete hukuki gerekçe sağladığı yönündedir. Savaş şartları sebebiyle “*ih̄tiyacı memleket itibarıyla*” bu kararın alınması gerekmektedir. Meclis-i Vükela 25 Temmuz 1915 tarihli toplantısında, fabrikanın uzun zamandır atıl kılması, içindeki alet ve makinelerin çürümeye terk edilmesi ve genel kurulun hukuki gerekçesini de ekleyerek fesih kararını almıştır. Karar ertesi gün padişah tarafından da onaylanmıştır.

“...kâğıd fabrikasının tul müddetden beri muattal bırakılmakda ve alat ve edevatının maruz-ı harabi kalmakda olması ve vezâif-i imtiyazîyenin böyle külliyyen ihmal ve tatili halinde hükümetce feshi imtiyaza salâhiyeti tabakkuk eylesesi cihetiyle mezkûr fabrikanın imtiyazının feshi...”⁸³

Sonuç

Hamidiye Kâğıt Fabrikası son dönem Osmanlı sanayisinin işleyişinde, hem genelde hem de özeld e izler taşıyan bir girişim olmuştur. Girişimin Osmanlı Sanayileşmesinin genel işleyişindeki yerine bakacak olursak, 1880 sonrası dönemde Osmanlı Devleti bu alandaki öncü rolü özel sektöre devretmiştir. Sanayileşmede devletin kendisini geri çekmesinin sebepleri; Tanzimat sonrası devlet ağırlıklı fabrikalaşmada yaşanan hatalar, dönemdeki ağır ve yıpratıcı savaşlar, kapitülasyonların varlığı ve gittikçe artan dış borçların doğurduğu finansal zorluklardır. Bu şartlar altında devlet bizzat kendisi yapmaktansa, sanayi tesisi kurmak isteyen girişimcileri desteklemeyi daha uygun bulmuştur. Çalışmada anlatılan Hamidiye Kâğıt Fabrikasının, imtiyaz sahibi Serkurena Osman Bey bir devlet görevlisidir. Fakat fabrikanın sermayesi devlet tarafından değil, girişim için kurulan şirket tarafından sağlanmıştır.

⁸² BOA İ.MMS 198/20. 30 Receb 1333, 31 Mayıs 1331, 13 Haziran 1915.

⁸³ BOA İ.MMS 198/20. 12 Ramazan 1333, 12 Temmuz 1331, 25 Temmuz 1915.

Kâğıt özeline gelecek olursak, sektörün küçük ölçekli olduğu çok açıktır. Çünkü Osmanlı Devleti özel sektörü desteklemek için verdiği imtiyazlarda, sürenin yanında bölge sınırlaması da mutlaka yapmıştır. Fakat imtiyaz mukavelenamelerinin genelinde, Osman Bey'e tanınan gibi Osmanlı Devleti'nin bütününe kapsayan bir imtiyaz nadiren verilmiştir. Zaten İzmir ve Beyrut'ta kurulan fabrikalardan sonra, Hamidiye Kâğıt Fabrikası sektörde faaliyette bulunan üçüncü özel girişim olmuştur. Fakat devlet bu kadar geniş bir imtiyaza rağmen, piyasanın işleyiş durumunu da ihmal etmemiştir. İmtiyazın işlerliğinin devamı için, kurulacak fabrikaya ülkenin bütün ihtiyacını karşılayacak boyutta üretim yapma mecburiyeti getirilmiştir.

Osmanlı Devleti fabrikanın kuruluşunun, sadece bir adım olduğunun farkındadır. Fabrikanın yaşayabilmesi için, kendisine mutlaka rekabet gücü kazandırılmalıdır. Kapitülasyonlar ve ticaret anlaşmaları ise, bu konudaki devletin seçeneklerini büyük ölçüde sınırlandırmaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin gümrük duvarlarını yükselterek, bu fabrikayı koruma şansı bulunmamaktadır. Devlet bu konuda çözüm olarak, fabrikaya talep desteği sağlamayı öngörmüştür. Bütün devlet kurumlarına kâğıt ve kırtasiye ihtiyaçlarını, Hamidiye Kâğıt Fabrikasından karşılama şartı getirilmiştir. Bu uygulamanın Avrupa rekabetine karşı etkinliği sorgulanabilirse de, eldeki imkânlar ölçüsünde önemli bir katkı sağlayacağı açıktır.

Fabrikanın işleyişine gelecek olursak, Hamidiye Kâğıt Fabrikası çok uzun çalışma şansı bulamamıştır. Ekteki fotoğraflarda gösterilen üretim süreci, 1893 yılı içerisinde altı veya yedi ay kadar sürmüştür. Fabrikanın makine parkını kuran şirketle yaşanan anlaşmazlıklar, üretim sürecinin kesintiye uğramasının ana sebebidir. II. Meşrutiyet sonrası şirketin ortaklarından Edwin Pears'ın öncülüğünde, fabrikanın yeniden çalıştırılması için yoğun çaba sarf edilmiştir. Şirketten istenilen vergilerin haklı olup olmadığı konusunda uzun süren tartışmalar sonrası, 1912 yılı içerisinde fabrikanın tekrardan çalışmasına izin çıkmıştır. Fakat patlak veren I. Dünya Savaşı ve İngiliz ortakların cephenin diğer tarafında olması, yeni üretim döneminin de çok uzun sürmesini engellemiştir. Netice olarak kâğıt üretimi alanında İngiliz teknolojisiyle gerçekleştirilen bu yatırım; sektörde bir iz bıraksa da, çok uzun soluklu olamamıştır. Türkiye yerli kâğıt üretimi için, SEKA'nın kuruluşuna kadar beklemek zorunda kalacaktır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, A.DVNSMKLT.d.2, 4, 8.

A.DVN.MKL 32/8.

BEO 3799/284868, 3806/285435, 3918/293810, 3926/294386, 4044/303252.

DH.MKT 38/37, 47/19, 94/2, 107/75, 111/5, 175/5, 2047/131, 2056/112, 2063/37.

HR.TO 541/68.

İ.DH 999/78992.

İ.MMS 84/3646, 85/3666, 198/20.

MV 11/37, 12/13, 166/18.

ŞD 475/12, 1230/39, 3073/2.

Y.PRK.EŞA 3/57.

Y.PRK.TKM 17/22.

Fotoğraflar

İstanbul Üniversitesi, Yıldız Fotoğraf Albümü, Nr. 91540- 2, 6, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 19, 24, 27, 32, 33.

Kitap ve Makaleler

ARIKAN, Zeki, "İzmir Kâğıt Fabrikası İle İlgili Belgeler" *Belgeler*, XVIII, 22, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 111-198.

ÇÖMLEKÇİOĞLU KARTAL, Reyhan, *SEKA I. Kâğıt Fabrikası'nın Mimari Analizi ve Çağdaş Hayata Adaptasyonu İçin Öneriler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Kocaeli 2009.

ERSOY, Osman, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1959.

ERSOY, Osman, *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.

ERSOY, Osman, "Kâğıt", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s.163-166.

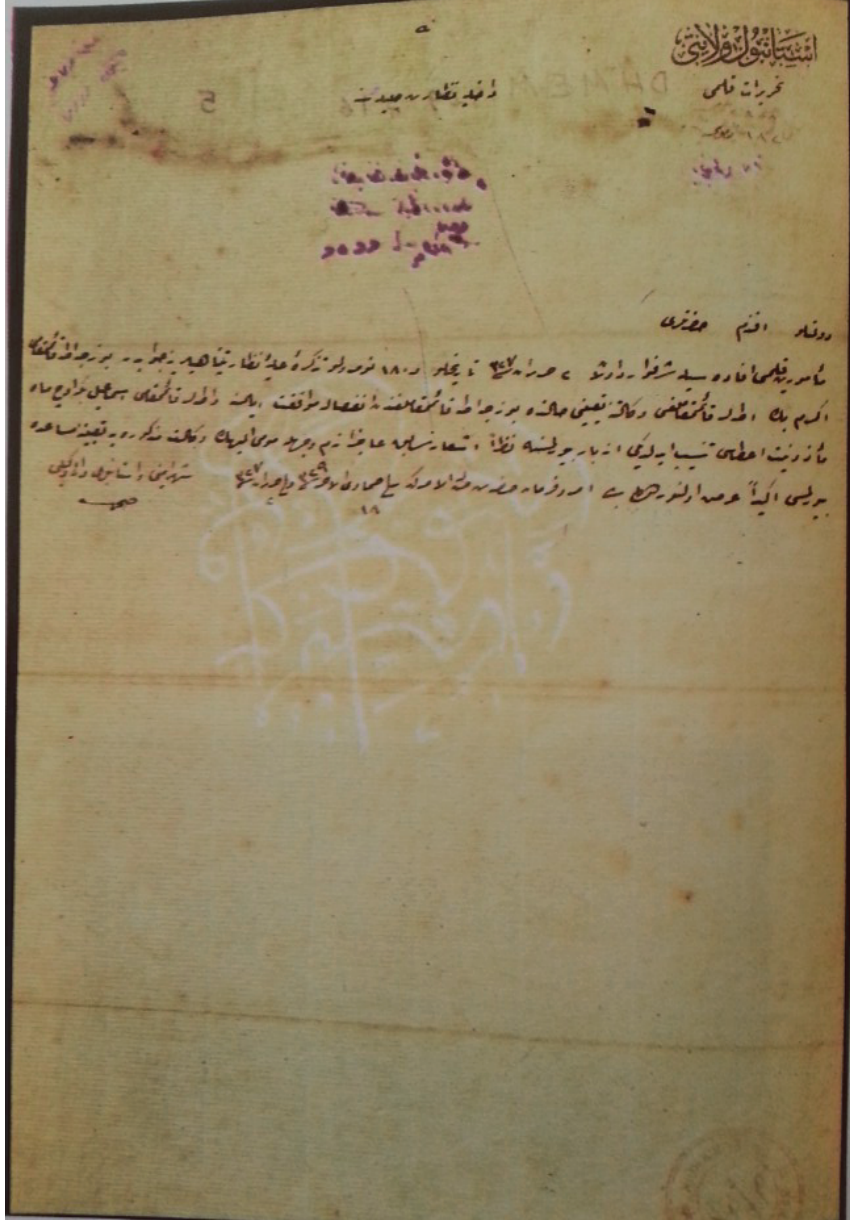
GALİTEKİN, Ahmet Nezih, *İbrahim Müteferrika Eserlerinden Yalova Kâğıthanesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ Yayınları, İstanbul 2013.

KÂĞITÇI, Mehmet Ali, *Selüloz ve Kâğıd, Selüloz Sanayinde Müsteblik Değil Müstahsil Olmalıyız*, Hamit Naci Matbaası, İstanbul 1928.

KURAN BURÇOĞLU, Nedret, "Matbaacı Osman Bey", *Tarih ve Toplum*, 209, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.33-41.

- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- PAMUK, Şevket, “150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması”, *Tarih ve Toplum*, 60, 1988, s.38-41.
- PEARS, Edwin, *Turkey and It's People*, Methuen, Londra 1911.
- PEARS, Edwin, *Forty Years In Constantinople*, Herbert Jenkins Limited, Londra 1916.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- VURAL, Aytekin-Esra Nigar Irmak, *Kâğıthane-i Yâlıkâbâd İbrahim Müteferrika Kâğıt Müzesi*, Yalova Belediyesi, Yalova 2013.

Ek 1: "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye" ibaresi olan Hamidiye Fabrikası kâğıdının filigranı

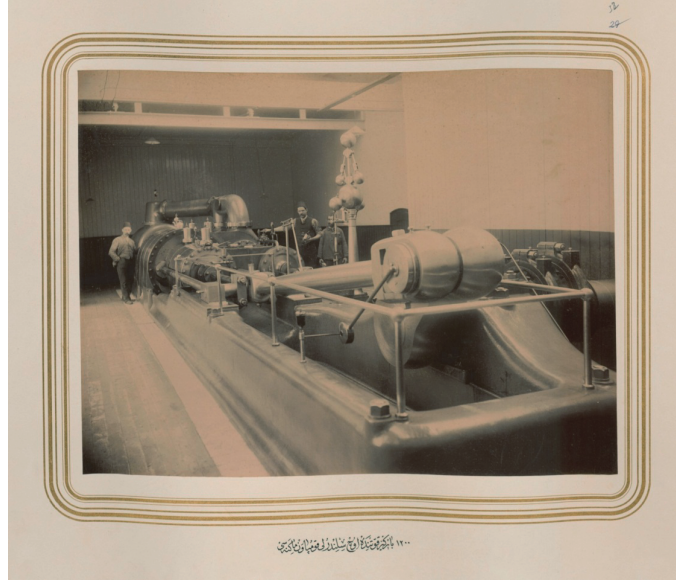
Kaynak: Mübahat S.Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.422.

Ek 2: Hamidiye Kâğıt Fabrikası İle İlgili Fotoğraflar
Fotoğraf 1: Hamidiye Kâğıt Fabrikasının Çayır Tarafından Görünüşü

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü Nr.91540-2.

Fotoğraf 2: Fabrika Enerjisini Sağlayan 1200 Beygir Gücünde Üç Silindirli Buhar Makinesi

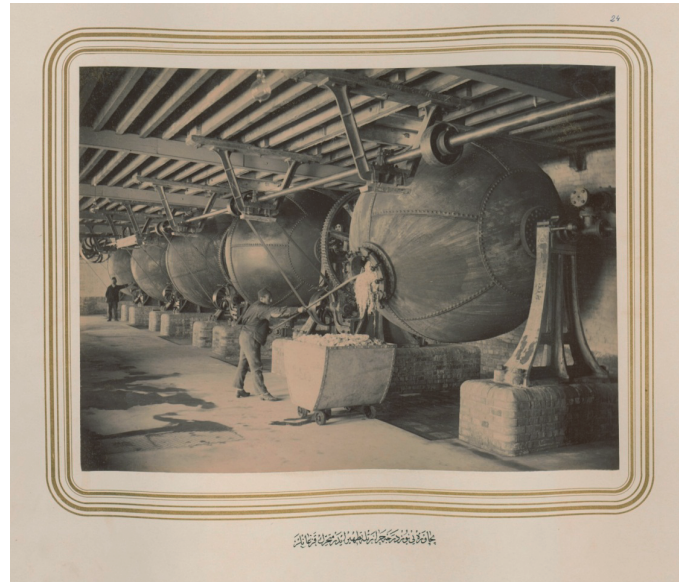
Kaynak: İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü Nr.91540-32.

Fotoğraf 3: *Buhar Enerjisi İçin Kömür Yakılan Kazanlar*

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü Nr.91540-33.

Fotoğraf 4: *Kâğıt Hamurunu 100 Derecelik Sıcaklıkla Temizleyen Dönen Kazanlar*

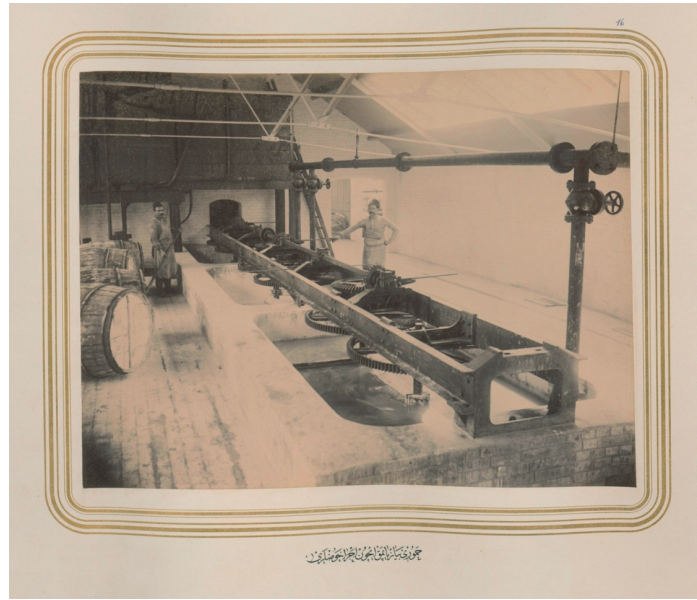
Kaynak: İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü Nr.91540-27.

Fotoğraf 5: *Kâğıt Hamurunun Kalitesini Arttırmaya Yarayan Döner Kafesli Tekneler*

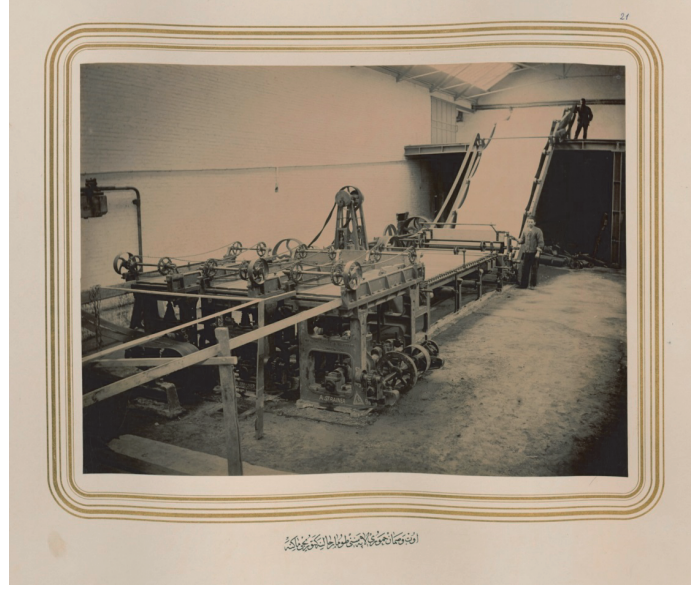
Kaynak: İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü Nr.91540-16.

Fotoğraf 6: *Kâğıdı Beyazlatmak İçin Kullanılan Kimyevi Madde Havuzları*

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü Nr.91540-19.

Fotoğraf 7: *Kâğıt Hamurunu Rulo Haline Getiren Makine*

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü Nr.91540-24.

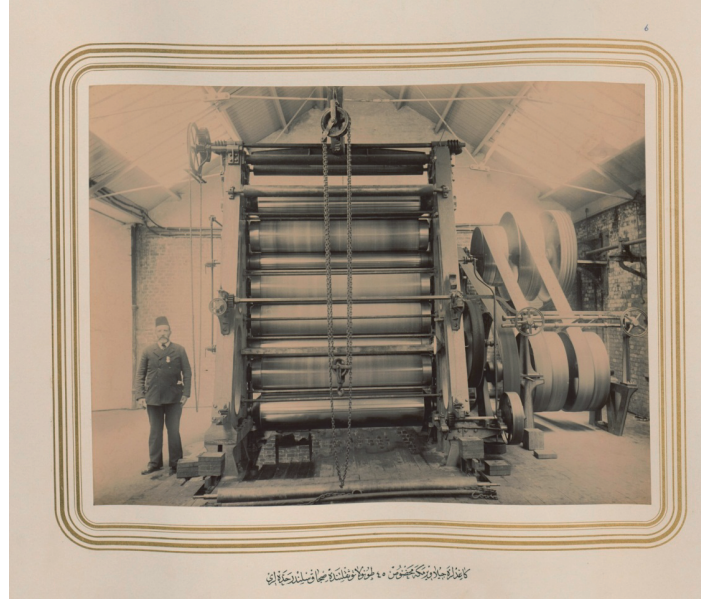
Fotoğraf 8: *Kâğıt Hamurunun Rulo Kâğıt Haline Gelmesi*

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü Nr.91540-12.

Fotoğraf 9: *Sigara Kâğıdı Üreten Makine*

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü Nr.91540-14.

Fotoğraf 10: *Kâğıtlara Cila Vermek İçin Kullanılan 40 Tonluk Sıcak Pres*

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü Nr.91540-9.

Fotoğraf 11: *Rulolar Halinde Üretilmiş Kâğıtların Parçalandığı Salon*

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü Nr.91540-15.

Fotoğraf 12: *Kesilmiş Kâğıtların Ayrılıp Paket Yapıldığı Büyük Salon*

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü Nr.91540-6.

Fotoğraf 13: *Siğara Kâğıtlarının Kesilmesine Mahsus Olan Makineler*

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Yıldız Fotoğraf Albümü Nr.91540-10.